

WOJCIECH MATERSKI

Instytut Studiów Politycznych PAN

ORCID: 0000-0002-2040-362X

wmat@isppan.waw.pl

BOLSZEWICY MIĘDZY TEORIĄ PRZERASTANIA REWOLUCJI A KWESTIĄ GRANIC PAŃSTWA

The Bolsheviks Between the Theory of the Continuation of Revolution and the Question of National Frontiers

Abstract

The Bolsheviks' policy concerning national frontiers was not grounded in Marxist theory. Aimed at achieving short-term goals, it often contradicted the Marxist ideology and, pragmatically, strove to secure and broaden their political power. Consequently, such an attitude to international affairs went against the dogmas formulated by the "Founding Fathers" of Marxism. According to these dogmas, the revolution was to continue and spread all around the world, thus making national frontiers obsolete. In the transition period, before the frontiers were actually rendered obsolete, the Bolsheviks were to maintain relations with capitalist states in order to prevent them from forming an anti-Soviet political alliance and, additionally, to provoke internal social conflicts in these states, hoping to prompt the coming of the revolution. Despite the above-described long-term strategic goals, the Bolsheviks (even early on, just after the October Revolution) were mainly concerned with their own territorial expansion. Their real goals were to secure maximum territory for their state and to avoid precedent-setting concessions even in minor cases. Thus, this study analyses the Bolsheviks' territorial policies and the way they contradicted the theory of the revolution.

Keywords: borders, permanent revolution, Bolshevism, pragmatism, mutual assistance, internationalism, imperialism

Bolszewicy między teorią przerastania rewolucji a kwestią granic państwa

Abstrakt

Polityka bolszewików w kwestii granic państwa miała charakter działań doraźnych, nie mających podbudowy w teorii marksistowskiej, często z nią sprzecznych. Wynikały one z potrzeb pragmatycznych, kierowania się zasadą zachowania za wszelką cenę władzy, poszerzania jej zakresu. Takie podejście do relacji z zagranicą zaprzeczało wiodącym założeniom teorii rewolucji, sformułowanym przez „ojców założycieli” marksizmu. Dogmatowi, że ma się ona rozszerzać na cały świat, a państwa w wyniku tego procesu mają nieuchronnie obumrzeć. W okresie przejściowym, poprzedzającym to „obumarcie”, należy jednak utrzymywać ograniczone stosunki z państwami kapitalistycznymi, choćby po to, by zapobiegać skoordynowaniu ich polityki wobec rewolucjonistów, by stymulować w tych państwach konflikty społeczne przybliżając tym samym wystąpienie w nich sytuacji rewolucyjnej. Natomiast bolszewicy mimo tak postrzeganych celów strategicznych nawet we wczesnym okresie, bezpośrednio po przewrocie kierowali się partykularnymi interesami państwa. Starali się realizować program terytorialny maksimum, przejmować jak największe tereny, unikać precedensowych ustępstw nawet w sprawach drobnych. Ich polityka w kwestii granic, jej sprzeczność z teorią jest przedmiotem niniejszego studium.

S ł o w a k l u c z o w e: granice, rewolucja permanentna, bolszewizm, pragmatyzm, „bratnia” pomoc, internacjonalizm, imperializm

Problem granic stanowił dla bolszewików jedną z ważnych sfer w stosunkach z państwami ościennymi, a zarazem przedmiot wewnętrznych sporów ideologicznych. Zwolennicy tezy o stale rozszerzającej się rewolucji (rewolucji permanentnej), negujący potrzebę istnienia państw narodowych, a tym samym granic między nimi, początkowo ścierali się na tym tle z pragmatykami, dopuszczającymi daleko idące ustępstwa w celu utrzymania się u władzy. Pod naciskiem Lenina wzięło górę podejście pragmatyczne, dopuszczające „układanie się” z otoczeniem kapitalistycznym. W miarę umacniania się u władzy bolszewicy za fasadą ideologii zaczęli realizować politykę imperialną, obliczoną na poszerzanie strefy kontroli nad coraz to nowymi terytoriami, wasalizowanie i anektowanie państw (terytoriów) ościennych. Proces ten przechodził różne fazy, w których sposób podejścia do kwestii granic z sąsiadami, znaczenia ich przebiegu był kluczowy. Wydziela się w nim wyraźnie cezura 1917–1924, czyli okres przejścia od głoszenia haseł ciągłości rewolucji do przyjęcia przez centrum bolszewickie,

a za nim Komintern – po załamaniu się procesu jej przerastania – tezy o względnej stabilizacji kapitalizmu, o konieczności długotrwałego funkcjonowania Sowietów we wroгим ideologicznym otoczeniu.

Zgodnie z doktryną marksizmu rewolucja proletariacka prowadzić miała do likwidacji państw. Jej triumf w skali powszechnej byłby równoznaczny z całkowitą likwidacją klas prących do wojen zaborczych, bezwzględnie eksploatujących tzw. podstawowe masy narodów, zainteresowanych rozgrywaniem wszelkich podziałów, przede wszystkim społecznych, ale też narodowościowych. W konsekwencji powstałaby wolna od antagonizmów klasowych globalna wspólnota proletariacka. We wspólnocie tej podział na państwa stałby się zbędny, bowiem „państwo w socjalizmie obumiera [a] jeżeli nie ma państwa, to nie ma również zagadnienia jego granic”¹. Zanikną wszelkie nacjonalizmy, odciągające proletariat od walki o swe cele klasowe, sprowadzającej się finalnie do ustanowienia nowej formacji społeczno-ekonomicznej – komunizmu. Tym samym zanikną też granice; staną się zbędne².

Ten punkt myśli Marksa od początku sprawiał problem bolszewikom. Po przejęciu władzy w listopadzie 1917 r., w warunkach trwającej wojny światowej i eskalującej wojny domowej, kluczowa kwestia internacjonalistycznej wspólnoty proletariatu, ale i wskazywana przez „klasyków” droga do niej prowadząca, okazała się, jeśli nie całkowitą iluzją, to perspektywą bardzo odległą. Jednak z oczywistych względów propagandowych, potrzeby utrzymywania rewolucyjnego zapału mas, wygrywania czasu potrzebnego do umocnienia się u władzy, nadal głoszone marksowskie dogmaty jako program zwycięskiego przewrotu. Zarazem w propagandzie tej coraz więcej miejsca zajmowały dokonywane przez Lenina „korektury” marksizmu, niezbędne – jak głosił – z uwagi na zwycięstwo rewolucji nie w rozwiniętym państwie kapitalistycznym, z silną klasą robotniczą, ale w zapóźnionej pod względem rozwoju Rosji. Te korektury i uzupełnienia, niekiedy pozostające w całkowitej sprzeczności z doktryną, z czasem przyjęto nazywać jego twórczym wkładem w teorię – już nie marksizmu, ale marksizmu-leninizmu³.

¹ W. Lenin, *Wyniki dyskusji o samookreśleniu*, w: *Dzieła wszystkie*, t. 30: *Lipiec 1916 – luty 1917*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987, s. 17.

² Tezę o zaniku państw po zwycięskiej rewolucji sformułował Marks w kontekście Wiosny Ludów i podniesienia nastrojów narodowyzwoleńczych w Czechach. Por. np. K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 17, tłum. J. Maliniak, I. Strumińska, Książka i Wiedza, Warszawa 1968, s. 8 i nast.

³ Por. np. Ju.A. Krasin, *Lenin, rewolucja, współczesność*, tłum. A. Jasińska-Kania, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.

Z punktu widzenia problematyki granic takimi kluczowymi uzupełnieniami doktryny były tezy o nieobjętym dotychczas teorią etapie przejściowym na drodze od kapitalizmu do komunizmu, w którym nadal istnieć będą państwa narodowe, oraz wiążącym się z tym prawie narodów do samookreślenia⁴. Kwestie te wywołały ostre kontrowersje w kierownictwie bolszewików i niezrozumienie w aktywie partii⁵. W polemikę z Leninem wdali się zwolennicy czystości teorii, w szczególności głosiciele tezy o ciągłości rewolucji, jej spodziewanym w bliskiej perspektywie przerastaniu z Rosji na kolejne państwa. Przeciwwstawiając się im Lenin dowodził, iż samostanowienie jest cechą wszelkiej demokracji, ustroju stanowiącego przejściową formę państwa na drodze od kapitalizmu do socjalizmu, a więc ma charakter obiektywnie postępowy. Prowadzi pośrednio do triumfu komunizmu, w którym państwo jako zbędne obumrze⁶. Z tych też względów, aby proces „obumarcia” nastąpił, proletariatus musi posługiwać się państwem dla rozprawienia się z przeciwnikami klasowymi. Traktować je jako skuteczne narzędzie do przyspieszania tego procesu, jako że „państwo nie jest niczym innym jak machiną do dławienia jednej klasy przez drugą”⁷. W tym okresie przejściowym, dowodził Lenin, państwo socjalistyczne musi bezwzględnie odseparować się granicami od otoczenia kapitalistycznego. Dlatego „opowiadamy się za koniecznością państwa, a państwo to zakłada istnienie granic [...] hasło *precz z granicami* będzie słuszne wówczas, gdy rewolucja socjalistyczna stanie się rzeczywistością, a nie metodą”⁸.

Uderza wniosek, jaki wyciągnął Lenin z tych wywodów o okresie przejściowym. Uznał, że zanim ten moment nadejdzie, partia reprezentująca interesy proletariatus „winna dążyć do stworzenia możliwie

⁴ Było to sprzeczne z głoszoną dotychczas przez samego Lenina tezą, iż narody są pochodne w stosunku do klas, dlatego partia komunistyczna winna wysuwać jako swoje główne zadanie „popieranie samookreślenia nie ludów i narodów, lecz proletariatus w łonie każdej narodowości [dążąc] do najściślejzego zjednoczenia proletariatus wszystkich narodowości” – W. Lenin, *Kwestia narodowa w naszym programie*, w: *Dziela wszystkie*, t. 7: *Wrzesień 1902 – wrzesień 1903*, Książka i Wiedza, Warszawa 1985, s. 217.

⁵ Szerzej: W. Materski, *Pięć kłamstw Lenina. Rosja po przewrocie bolszewickim: propaganda a rzeczywistość*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2019, s. 53–58.

⁶ W. Lenin, *Rewolucja socjalistyczna a prawo narodów do samostanowienia*, w: *Dziela wszystkie*, t. 27: *Sierpień 1915 – czerwiec 1916*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987, s. 239.

⁷ W. Lenin, *Rewolucja proletariatuska a renegat Kautsky*, w: *Dziela wszystkie*, t. 37: *Lipiec 1918 – marzec 1919*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988, s. 259 (par. *Demokracja burżuazyjna a demokracja proletariatuska*). Szerzej: W. Materski, *Rosja 1917–1922: bolszewicy wobec instytucji państwa*, w: A. Nowak (red.), *Rosja i Europa Wschodnia: „imperologia” stosowana*, Instytut Historii PAN, Arcana, Warszawa–Kraków 2006, s. 475–486.

⁸ W. Lenin, *Przemówienie w kwestii narodowej*, w: *Dziela wszystkie*, t. 31: *Marzec–kwiecień 1917*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987, s. 416–417.

największego państwa, jest to bowiem korzystne dla ludu pracy [...] narody dobrowolnie będą ciążyć do silnej republiki rosyjskiej, a więc nie będzie problemu z ich oderwaniem się”⁹.

To kilka wyimków z licznych wypowiedzi i tekstów Lenina poświęconych kwestii państwa, potrzeby granic. Ich suma składa się – jak twierdzą egzegeci jego twórczości – na ważne uzupełnienie teorii marksistowskiej, wzbogaca ją o segment poświęcony zadaniom zwycięskiej rewolucji w okresie przejścia do komunizmu¹⁰.

Kontrowersje w elicie bolszewickiej wokół stosunku do instytucji państwa miały ścisły związek z realną sytuacją, przede wszystkim procesami zachodzącymi na europejskich kresach pogrążonego w chaosie byłego Imperium. Wszystkie te „wzbogacenia” marksizmu wynikały ze związanych z tym rozpadem pilnych potrzeb bieżących, konieczności rozwiązywania problemów stawianych przez rozwój sytuacji. Przy braku ich ujęcia w doktrynie, bądź ujęcia w sposób dalece nie wystarczający czy ewidentnie błędny, należało działać doraźnie, bez oglądania się na teorię, przechodząc nad krytyką zarówno we własnych szeregach, jak i zewnętrzną. A ta płynęła szczególnie ze strony socjaldemokratów, przywódców rozwiązanej w 1916 r. II Międzynarodówki, uznających działania Lenina i centrum bolszewickiego za schizmę, wypaczenie idei klasyków marksizmu¹¹.

Ostatecznie kierownictwo partii przyjęło leninowską wykładnię okresu przejściowego, redefiniującą marksowską tezę o dyktaturze proletariatu, że – zgodnie z modyfikacją dokonaną przez Lenina – proces społeczno-polityczny na wczesnym etapie po przewrocie rewolucyjnym może dokonywać się poprzez demokratyzację, w formule rewolucji nie tyle klasowej, co narodowowyzwoleńczej, mającej na celu ustanowienie państw narodowych. Ich wyzwalenie się od zależności od mocarstw imperialistycznych jest pozytywne z punktu widzenia celów perspektywicznych, zmiany formacyjnej, prowadzi do rozbicia ostoi kapitalizmu – imperiów. Powstałe w jego wyniku słabe organizmy państwowe w sposób naturalny będą szukać szans przetrwania w jednoczeniu się. Dokona się ono na kanwie wspólnej dla klasy robotniczej idei internacjonalizmu proletariackiego, z perspektywą powszechnej wspólnoty bezklasowej. To bowiem klasa robotnicza będzie

⁹ W. Lenin, *Zadania proletariatu w naszej rewolucji*, w: *Dzieła wszystkie*, t. 31, s. 164–165.

¹⁰ W.I. Lenin i *ochrona gosudarstwiennoj granicy SSSR. Sbornik materialow i statiej*, red. K.W. Riegusz, P.I. Zyrjanow, Moskwa 1970, s. 5–8.

¹¹ Szerzej: K. Kautsky, *Die Diktatur des Proletariats*, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, Wien 1919, s. 30–44.

miała w kwestii tej głos decydujący i jako jedyny prawdziwy reprezentant narodu, mający prawo opowiadać się w kwestii jego samostanowienia, w oczywisty sposób opowie się za zjednoczoną wspólnotą proletariacką, a nie zaściankiem narodowym¹².

Podzielono pogląd Lenina, że z tymi słabymi państwami narodowymi, twórcami przejściowymi na drodze do rewolucji powszechnej, zwycięzcy bolszewicy rosyjscy winni postępować pragmatycznie. Wstępować z nimi w relacje polityczne, by tym samym uzyskiwać wpływ na kierunek i tempo dokonujących się w nich procesów. Wymaga to więc doraźnego nawiązywania z nimi formalnych stosunków dyplomatycznych, mimo sprzeczności takiego postępowania z marksowską wizją rewolucji.

W każdym wypadku wstąpienie w takie relacje zarówno z państwami powstającymi na gruzach Imperium, jak i ościennymi w stosunku do niego, wymaga porozumienia się w najbardziej kontrowersyjnej kwestii granic. Tych granic, które zgodnie z doktryną miały zaniknąć. Jak z naciskiem Lenin przekonywał zaniepokojonych ustępstwami w sprawach granicznych, ich przebieg jest bez znaczenia, bowiem strategicznym celem bolszewików była i niezmiennie pozostaje „przebudowa świata zgodnie z zasadami komunizmu”¹³; „Dla nas ważne jest nie to, gdzie przebiega granica państwowa, lecz to, aby zachować sojusz ludzi pracy wszystkich narodów do walki z burżuazją wszelkich narodów”¹⁴.

Doraźnie natomiast należało przede wszystkim opanować sytuację wewnętrzną, umocnić się u władzy nie tylko w Piotrogradzie czy Moskwie, ale w praktycznie pozbawionym klasy robotniczej terenie. Nie dopuścić do połączenia się rozproszonych sił „białych”, kontrolujących Syberię i Daleki Wschód, kresy południowe i północno-zachodnie. Za priorytetowe uznano zarazem zapobieżenie temu, by odradzające się państwa narodowe nie włączyły się w wymierzoną w bolszewików interwencję Ententy, choćby poprzez udostępnienie swego terytorium dla jej logistyki. Nawiązanie z nimi relacji *de iure*, czy choćby *de facto*, mogło takie niebezpieczeństwo ograniczyć.

Teoretyczne założenie o całkowitym rozbracie zwycięskiej rewolucji z otoczeniem kapitalistycznym z miejsca skonfrontowane zostało real-

¹² Por. W. Materski, *Pięć kłamstw Lenina*, s. 66–68.

¹³ W.I. Lenin, *Nieizwiestnyje dokumenty. 1897–1922*, sost. W.N. Stiepanow, Ju.A. Achapkin, Ju.N. Amiantow, Moskwa 2017, dokument 259, s. 395.

¹⁴ W. Lenin, *Przemówienie na I Wszechrosyjskim Zjeździe Marynarki Wojennej*, w: *Dzieła wszystkie*, t. 35: *Październik 1917 – marzec 1918*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988, s. 111.

na sytuacją jesieni 1917 r. Ogłoszone przez bolszewików wyjście Rosji z wojny światowej nie powstrzymało państw centralnych od wznowienia ofensywy na froncie wschodnim. W konsekwencji uwikłani w liczne konflikty wewnętrzne bolszewicy zmuszeni zostali przystąpić do formalnych rokowań rozejmowych. Przeciwnicy ich podejmowania, argumentujący, że będą one przekreśleniem szans na „wojnę rewolucyjną”, ogarnięcie nią przede wszystkim Niemiec, skompromitują ideały rewolucji w oczach niemieckiej klasy robotniczej, musieli ustąpić. Pragmatyczne podejście Lenina, potraktowanie przezeń problemu „z wąsko rosyjskiego, a nie szeroko internacjonalistycznego punktu widzenia”¹⁵, wzięło górę. Powstał istotny precedens wskazujący, iż można dalece naginać teorię, dowodzić, że zawarte w niej hasła internacjonalizmu proletariackiego są generalnym zarysem polityki zagranicznej państwa zwycięskiej rewolucji, legitymizują wstępowanie w relacje polityczne z wrogimi ideologicznie państwami kapitalistycznymi¹⁶.

Z państwowego punktu widzenia straty terytorialne, na które zgodziła się w Brześciu delegacja bolszewicka, były na miarę bezwarunkowej kapitulacji. Zrezygnowano z pretensji do ziem polskich, regionu bałtyckiego i zakaukaskiego, uznano niepodległość Ukrainy. Jak przekonywał Lenin skonsternowanych towarzyszy, dla rewolucji były to ustępstwa bez znaczenia, zwykła gra taktyczna: „Wiecie co warte są traktaty – nie więcej niż świstek papieru”¹⁷. W zamian za ich podpisanie uzyskujemy czas na umocnienie się u władzy, na konsolidację państwa „nowego typu”. Rzeczywiście, potwierdzali jego oponenci, ale kosztem znacznego osłabienia szans na rewolucję powszechną.

Proces „konsolidacji” postępował jednak opornie, a stosunki z Niemcami po lipcowym zamachu na ambasadora w Moskwie Wilhelma von Mirbacha znalazły się w ostrym kryzysie. Starając się o jego załagodzenie bolszewicy zgodzili się podpisać w sierpniu protokół dodatkowy do traktatu brzeskiego. Przewidywał on m.in. zgodę na kolejne ustępstwa terytorialne – wycofanie się z ziem łotewskich, „zrzeczenie władzy zwierzchniej nad tymi terenami”¹⁸.

¹⁵ Z wypowiedzi członka KC partii Mojsieja Urickiego. Cyt. za: M. Mirowski, *Rewolucja permanentna Lwa Trockiego. Między teorią a praktyką*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2013, s. 226.

¹⁶ Szerzej: W. Materski, *Amorficzność paradygmatu polityki zagranicznej Związku Sowieckiego. Między globalizmem ideologicznym teorii a imperialistyczną praktyką*, w: J. Staniszkis (red.), *W poszukiwaniu paradygmatu transformacji*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1994, s. 143–151.

¹⁷ W. Lenin, *Referat o polityce zagranicznej*, w: *Dziela wszystkie*, t. 36: *Marzec – lipiec 1918*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988, s. 315.

¹⁸ *Dokumenty wnieszonej polityki SSSR*, t. I, Moskwa 1957, dokument 319, s. 440.

Poczynione ustępstwa wkrótce straciły podstawę prawną, bowiem bolszewicy wypowiedzieli brzeski traktat pokojowy natychmiast po podpisaniu w Compiègne przez Ententę rozejmu z Cesarstwem Niemieckim¹⁹. Przyjęli jednocześnie orientację na rewolucję w mających najsilniejszy proletariats Niemczech, zwracając szczególną uwagę na region bałtycki – najkrótszą drogę do Prus Wschodnich. Był to newralgiczny odcinek frontów wojny domowej i interwencji Ententy, jedno z głównych miejsc koncentracji sił „białych”. Stąd mogło wyjść bezpośrednie uderzenie na kluczowy dla utrzymania się u władzy Piotrogród²⁰. Dla zapobieżenia temu, a przynajmniej odsunięcia niebezpieczeństwa w czasie, podjęto decyzję o zaktywizowaniu komunistów estońskich i łotewskich do próby przejęcia władzy.

Miało to zdeorganizować sytuację wewnętrzną w regionie bałtyckim, a tym samym utrudnić przygotowania do interwencji, uderzenia na Piotrogród. Być może uznano też za możliwe wykreowanie sytuacji rewolucyjnej w zmęczonych kilkuletnią wojną społeczeństwach Finlandii, Estonii i Łotwy, powstanie w nich centrów orientacji probolszewickiej i pospieszenie im z „bratnią pomocą” w celu przejęcia władzy. Powstałe według tego scenariusza republiki sowieckie byłyby pierwszym etapem dalszego poszerzania rewolucji, realizacją postulowanej łączności z przyszłością rewolucji – Niemcami.

W traktacie brzeskim rozgraniczenie Rosji na ziemiach estońskich i łotewskich wyznaczono – od północy – wzdłuż rzeki Narwa, przez jeziora Czudzkie, Pskowskie i Lubańskie w kierunku Liwonhofu (dzisiejszych Līvān) nad Dźwiną Zachodnią²¹. Straty terytorialne w stosunku do granic z 1914 r. były więc dotkliwe. W wypadku ziem estońskich linia ta pozostawiała po stronie bolszewickiej załedwie tzw. wschodnie Setumaę, terytoria na wschodnim brzegu Narwy. Relatywnie mniejsze straty ponieśli na ziemiach łotewskich, bowiem pod ich kontrolą pozostała większość Liwlandii i Latgalii, a więc bez mała połowa terytorium zamieszkiwanego przez ludność łotewską²². Jednak we wzmiankowanym wyżej sierpniowym tajnym układzie to rozgraniczenie zostało znacznie skorygowane na ich niekorzyść.

¹⁹ „Wszystkie ustępstwa w zakresie terytoriów i obwodów uznaje się za nieważne” – *ibidem*, dokument 398, s. 565.

²⁰ Liczono się nawet z jego oddaniem – por. L. Trocki, *Moje życie. Próba autobiografii*, tłum. J. Barski, S. Łukomski, Spółka Wydawnicza „BIBLJON”, Warszawa 1930, s. 507; W.P. Coates, Z.K. Coates, *Armed Intervention in Russia 1918–1919*, Victor Gollancz Ltd, London 1935, s. 186–188.

²¹ Art. VI, *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, oprac. L. Gelberg, t. II, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1958, dokument 10, s. 17.

²² Por. *Dokumenty wnieszonej polityki SSSR*, t. I, dokument 78, s. 124–125, mapa (wlepka).

Wykazana w Brześciu, a potwierdzona układem sierpniowym, ustępliwość bolszewików w zakresie granic w regionie bałtyckim – mimo późniejszego wypowiedzenia traktatu pokojowego – mogła być ważnym argumentem na rzecz poparcia dla ich tamtejszych pobratymców ideowych. Wskazywać na jakoby rzeczywiste opowiadanie się bolszewików za ideą samostanowienia narodów. Tym samy trafiać do społeczności podatnej na argumentację propaństwową, zniechęcać ją do popierania interwencji i „białych”, otwarcie głoszących program powrotu do *jedynoj i niedielimoj Rossii*.

Traktat brzeski określał zachodnią granicę byłego imperium. Natomiast kształt innych jego rubieży dla bolszewików, nie respektujących stanu sprzed 1914 r., pozostawał kwestią otwartą. Najistotniejszą była sprawa poszerzenia rewolucji o autonomiczne w ramach imperium Wielkie Księstwo Finlandzkie. Jego parlament (Eduskunta) w reakcji na dokonany w grudniu 1917 r. przewrót proklamował niepodległość²³. Co interesujące, z uznaniem tej niepodległości pospieszyła natychmiast Rada Komisarzy Ludowych sowieckiej Rosji. Oceniono, że akt ten stanowić będzie impuls dla miejscowych komunistów dysponujących znacznymi wpływami w społeczeństwie i ułatwi im przejęcie władzy w państwie. Zaproponowano powołanie wspólnej komisji celem uzgodnienia zasad wydzielenia się Finlandii z imperium, w szczególności przebiegu rozgraniczenia na ziemiach karelskich, do wojny podzielonych między Księstwo a Rosję. Sprawa nie wydawała się sporna, jako że żadna ze stron nie kwestionowała przebiegu wcześniejszego rozgraniczenia, zgłaszając co najwyżej postulaty drobnych korektur.

Równolegle jednak z tą ofertą sprowokowano próbę przewrotu probolszewickiego w Karelii. Grupa fińskich komunistów utworzyła Ogólnofińską Radę Komisarzy Ludowych. 1 marca 1918 r. obie Rady Komisarzy zawarły *Układ o przyjaźni i braterstwie*, który ze strony rosyjskiej osobiście podpisał Lenin²⁴. Dokument zawierał opis rozgraniczenia daleki od precyzji, ale ważny był walor propagandowy faktu podpisania porozumienia, a nie jego treść. Bolszewikom z pewnością, a zapewne też ściśle od nich uzależnionemu rządowi „czerwonych” Finów, przyszłość jawiła się bowiem jako zjednoczenie na bazie „klasowego braterstwa”. Plany te pokrzyżowała skuteczna interwencja wspierających Karelów „ochotników fińskich”. Walki trwały do 15 marca,

²³ Według: W. Materski, *Od „eksportu rewolucji” do „finlandyzacji”. Sowietcko-fiński spór terytorialny 1917–1991*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2019, s. 18 nn.

²⁴ Ju.W. Klucznikow, A.S. Sabanin, *Mieżdunarodnaja politika nowiejszego wremieni w dogovorach, notach i dieklaracyach*, cz. II, Moskwa 1926, s. 120–121.

kiedy fińska Gwardia Czerwona i współdziałający z nią bolszewicy wycofali się z części terytorium Wschodniej Karelii. Klęska „czerwonych” skutkowała uznaniem za niebyłe podpisanego przez nich porozumienia w kwestii rozgraniczenia.

Zakończenie wojny światowej pozwoliło Entencie zwrócić aktywność militarną ku wschodowi, zaangażować się po stronie swego partnera koalicyjnego. Zmagający się z siłami „białych” bolszewicy znaleźli się w sytuacji zwiastującej rychłą katastrofę. Już bowiem wcześniej otwarte zostały fronty interwencji Ententy: na Dalekim Wschodzie (kwiecień 1918 r.), europejskiej północy (marzec 1918 r.), regionie bałtyckim (kwiecień 1919 r.), Zakaukaziu (lipiec 1918 r.), wybrzeżu czarnomorskim (grudzień 1918 r.). Groziło otwarcie kolejnego frontu, w Azji Środkowej, gdzie bardzo aktywni byli Brytyjczycy.

Konfrontowanie się z tyłoma frontami interwencji stawalo się walką o przetrwanie, a nie poszerzanie rewolucji. Wymagała ona nie tylko siły zbrojnej, ale też działań politycznych, co dla części aktywu bolszewickiego było trudne do przyjęcia, sprzeczne z teorią. Podobnie jak w okresie rokowań brzeskich Lenin z determinacją przekonywał ich, że znajdują się w obronnej fazie rewolucji, po której przetrwaniu przejdą do fazy ofensywnej. Nie nastąpi ona jednak, jeśli utracą władzę, a więc jej utrzymanie warte jest wszelkich ustępstw, także czasowych odstępstw od doktryny – do czasu, póki nie zmieni się układ sił. Casus przebiegu granic niezmiennie przywołał Lenin, by uświadomić Komitetowi Centralnemu, jak ważnym narzędziem neutralizacji zagrożeń ze strony sąsiadów była i jest ta sprawa. Dla tych sąsiadów priorytetowa, ale marginalna z punktu widzenia zwycięstwa rewolucji w skali powszechnej²⁵.

Wyżej wspomniane poszerzenie terenów kontrolowanych możliwie daleko na północny zachód miało znaczenie nie tylko w aspekcie obrony dokonanego przewrotu, ale w związku ze spodziewanym podjęciem postulatu ciągłości rewolucji – czego domagała się znaczna część aktywu – dla zabezpieczenia prawego skrzydła pracy na zachód z „bratnią pomocą” Armii Czerwonej. Z jej marszem „wyzwoleńczym” miała związek propozycja uregulowania stosunków, z którą 11 września 1919 r. wystąpił do Finlandii i pozostałych republik bałtyckich komisarz ludowy spraw zagranicznych Georgij Cziczeryn²⁶. Zredagowaną

²⁵ Lenin na IX konferencji partyjnej KC RKP(b): „kwestia o granicach terytorialnych to dla nas sprawa dwudziestorzędnego znaczenia”, w: W.I. Lenin, *Nieizwiestnyje dokumenty*, dokument 259, s. 392.

²⁶ *Dokumenty wnieszonej polityki SSSR*, t. II, Moskwa 1958, dokument 159, s. 244–245.

w dość agresywnym tonie notę Helsinki początkowo pozostawiły bez odpowiedzi, w odróżnieniu od reakcji pozostałych adresatów, Tallina i Rygi, które na ofertę zareagowały, mimo że jej podtekst musiał być dla nich czytelny: pozbawienie interwentów wsparcia ze strony odradzających się republik bałtyckich, zainteresowanych nie tyle formą władzy w Rosji, co uznaniem przez nią ich niezawisłości.

Wciągnięcie w rokowania pokojowe republik bałtyckich niewątpliwie podnosiło bezpieczeństwo północnego skrzydła pracy na zachód Armii Czerwonej. Należy zaznaczyć, że podobne zabiegi podjęto także w kwestii bezpieczeństwa skrzydła południowego – mimo że konflikt z Rumunią na tle Besarabii nie rokował im większych szans²⁷.

Wbrew naciskom Ententy władze estońskie zdecydowały się przyjmując ofertę²⁸. Kontrolowały niemal wszystkie ziemie estońskie, a w zmęczonym wieloletnią wojną społeczeństwie, także w nowo tworzonej narodowej armii estońskiej, nasiliły się nastroje antywojenne. Wstępne konsultacje, prowadzone ze strony sowieckiej przez Adolfa Ioffe, wykazały największą różnicę stanowisk w kwestiach granicznych. Estończycy domagali się odejścia od wcześniejszego podziału administracyjnego (gubernia estońska) i przyjęcia za podstawę wytyczenia granicy argumentów etniczno-historycznych, a więc prawa Republiki także do całego rejonu Narwy/Jaanilinnu oraz Petseri, o łącznej powierzchni około 10 tys. km². Ostatecznie wynegocjowano rozgraniczenie prowizoryczne, zgodnie z linią ówczesnego frontu (7 km na wschód od Narwy), by na tej podstawie przystąpić do właściwych rokowań.

Kompromis estoński spotkał się ze zmasowaną krytyką wśród aktywu bolszewickiego. Polemizując z krytykami Lenin argumentował: nie jest ważne, że w tym traktacie pokojowym „wszelkie korzyści materialne przypadły Estończykom”, bowiem liczy się przede wszystkim „korzyść polityczna”, bezpieczeństwo naszego marszu na Zachód²⁹. W innym wystąpieniu dodawał: „nie chcemy przelewu krwi robotników i czerwonoarmistów z powodu skrawka ziemi, zwłaszcza że nie jest to ustępstwo na wieki”, wkrótce bowiem „estońscy robotnicy obalą obecną władzę i stworzą sowiecką Estonię, która zawrze z nami pokój”³⁰.

²⁷ W.I. Lenin, *Niezwiastyne dokumenty*, dokument 234, s. 350–351.

²⁸ W. Materski, *W obronie piędzi rodzimej ziemi. Estońsko-sowiecki/rosyjski spór terytorialny 1917–2018*, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2020, s. 33–34.

²⁹ W.I. Lenin, *Niezwiastyne dokumenty*, dokument 210, s. 324.

³⁰ W. Lenin, *Przemówienie na bezpartyjnej konferencji robotników i czerwonoarmistów w dzielnicy Presnia*, w: *Dzieła wszystkie*, t. 40: *Grudzień 1919 – kwiecień 1920*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988, s. 68–69.

W oparciu o te uzgodnienia wstępne w grudniu 1919 r. przystąpiono do rokowań o pokój definitywny. Pertraktacje w Tartu zakończyły się 2 lutego 1920 r. zawarciem traktatu pokojowego. W zamian za trudne wizerunkowo uznanie niepodległości Estonii w jej niewłaściwym klasowo wariancie bolszewicy uzyskali to, co podówczas uznawali za najistotniejsze – zabezpieczenie Piotrogradu przed ponowieniem ofensywy z ziem estońskich, istotne z punktu widzenia zarówno ich sytuacji w rosyjskiej wojnie domowej, wojnie z Polską, jak i perspektywicznych planów eksportu rewolucji na Zachód³¹.

Natomiast władze Łotwy oferty pokojowe bolszewików początkowo potraktowały bardziej nieufnie. Wkrótce jednak zmieniły zdanie. Spodziewane oparcie bezpieczeństwa Republiki na sojuszu z Polską stało się bowiem problematyczne w warunkach zagrożenia jej egzystencji przez Armię Czerwoną³².

Trwające równoległe z ofensywą na Polskę rokowania Łotwy z Sowietami bynajmniej nie toczyły się pod ich presją. Sukcesy Armii Czerwonej na froncie wojny spowodowały nawet wyraźną ustępliwość delegacji sowieckiej w kwestiach granicznych. W warunkach spodziewanego lada chwila zwycięstwa nad Polską kształt rozgraniczenia tracił na znaczeniu, ważny był spokój na skrzydle ofensywy. Natomiast po utworzeniu Polskiej Republiki Rad region bałtycki byłoby następnym kierunkiem uderzenia, niezależnie od jakichkolwiek traktatów³³.

Sowiecko-łotewski traktat pokojowy, podpisany 11 sierpnia 1920 r., w przededniu ataku Armii Czerwonej na Warszawę, zawierał formułę dotyczącą rozgraniczenia opartego na łotewskich prawach historycznych, wywodzonych z czasów Iwana Groźnego³⁴. Był więc w tym aspekcie niewątpliwym sukcesem Rygi.

Po stronie Helsinek stan wyczekiwania z przyjęciem oferty Czerwina utrzymywał się do maja 1920 r., gdy to po opanowaniu sytuacji na frontach wojny domowej Armia Czerwona podjęła wpisana w logikę rewolucji „misję wyzwolenczą” – uderzyła na Polskę. W tych okolicznościach władze Republiki uznały, iż nie można dłużej uchylać się od przyjęcia sowieckiej oferty normalizacji.

³¹ S.A. Koczegarow, *Tartuskij mirnyj dogovor i Bieloe dwiżenije na Siewiero-Zapadnie Rossii*, „Klio. Żurnal dla uczonych” 2014, nr 1, s. 87–92.

³² W. Materski, *Pamięć ziem historycznych. Łotewsko-sowiecki/rosyjski spór terytorialny 1917–2007 [2020]*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2022, s. 64.

³³ *Z wystąpienia Lenina na IX Konferencji RKP(b)*, w: Ja.S. Drabkin, Ł.G. Babiczenco, K.K. Szyrinia (sost.), *Komintiern i idieja mirowoj rewolucyi. Dokumenty*, Moskwa 1998, dokument 47, s. 196–199.

³⁴ Zgodnie z rozejmem polsko-rosyjskim w Jamie Zapolskim z 1582 r., kończącym wojnę o Inflanty.

Rozpoczęte 30 sierpnia obrady fińsko-sowieckie początkowo, mimo kontekstu trwającej kontrofensywy Wojska Polskiego, nie zwiastowały osiągnięcia kompromisu. Negocjatorzy sowieccy jako maksimum ustępstw określili zgodę, by Finlandia uzyskała bezpośrednie wyjście na Ocean Arktyczny przez przyznanie jej części rejonu Petsamo. W zamian domagali się części Przesmyku Karelskiego, tak by odsunąć granicę od Piotrogradu, a także kilku wysp w Zatoce Fińskiej, znajdujących się w niewielkiej odległości od rosyjskiego wybrzeża, jak też neutralizacji pozostałych. Delegacja fińska gotowa była przyjąć rozwiązanie kompensacyjne, ale inaczej określone: cały rejon Petsamo w zamian za ustępstwa na Przesmyku Karelskim, jednak z pominięciem sprawy kilku wysp w Zatoce Fińskiej. Ostatecznie udało się wypracować obopólnie akceptowaną linię rozgraniczenia, od Siestrajoki (Siestrorieck) nad Zatoką Fińską poczynając, a na miejscowości Vaitolahti (Wajda-Guba) nad Morzem Barentsa kończąc.

Dokument końcowy podpisano 14 października, a więc w okolicznościach trudnych dla bolszewików, po definitywnym załamaniu się ich marszu na Europę³⁵. Była to najbardziej rozbudowana z dotąd zawartych przez nich tego typu regulacji z państwami sąsiednimi. Opisane w traktacie rozgraniczenie było relatywnie korzystne dla Finlandii, co niewątpliwie uznać należy za następstwo przegranej przez bolszewików wojny z Polską³⁶.

W logice wyżej wspomnianych taktycznych ustępstw celem zyskania na czasie mieściła się propozycja tzw. linii Lenina³⁷ wysunięta jesienią 1919 r. wobec Polski, której antybolszewickiego frontu z siłami Armii Ochotniczej gen. Antona Denikina poważnie się w Moskwie obawiano. Rząd polski wówczas kwestii nie podjął. Nieformalne kontakty z Rzeczpospolitą jednak trwały, co pozwalało utrzymywać front zachodni mniejszym wysiłkiem. Wojna na pełną skalę wznowiona została tzw. wyprawą kijowską dopiero w kwietniu 1920 r. – a więc bolszewicka taktyka mamienia przeciwnika korzyściami granicznymi i w tym wypadku okazała się skuteczna.

Wspomniana propozycja rokowań z Polską okazała się zbędna w warunkach szybkich postępów podjętej w maju kontrofensywy

³⁵ *Dokumenty wnieszonej polityki SSSR*, t. III, Moskwa 1959, dokument 137, s. 265–280.

³⁶ C.G. Mannerheim, *Wspomnienia*, tłum. K. Szelańska, Editions Spotkania, Warszawa 1996, s. 186.

³⁷ Przebiegała ona znacznie bardziej na wschód niż tzw. linia 8 grudnia 1919 r., zaproponowana przez Ententę. Szerzej: W. Materski, *Na widcie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa 2005, s. 57.

Armii Czerwonej. Niemniej w kontaktach z Ententą zachowywano pozory jej aktualności. Podobnie jak w wypadku innych państw sąsiednich sięgnięto zarazem do koncepcji utworzenia na ziemiach polskich „woła narodu” rządu „rzeczywiście reprezentującego jego interesy”. 18 sierpnia, na naradzie polskich komunistów w Moskwie, wyłoniono nowy skład tzw. Biura Polskiego przy KC partii bolszewickiej (Polbiuro). Miało ono po przetrzuceniu na zajęte przez Armię Czerwoną ziemie II Rzeczypospolitej doprowadzić do powstania polskiego odpowiednika Rady Komisarzy Ludowych, bądź samo przekształcić się w taką Radę i ogłosić powstanie Polskiej Socjalistycznej Republiki Rad. W zdobytym Białymstoku 2 sierpnia rozlepiono komunikat o ukonstytuowaniu się Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski z Julianem Marchlewskim na czele³⁸. Komitet miał sprawować władzę na „wyzwolonych” terenach do czasu wyłonienia „rządów sowieckich stałych”.

Pomysł tworzenia Polski socjalistycznej nawet bolszewicy uznali już wkrótce za przejaw ślepoty politycznej, szczególnie ewidentnej w wypadku demagogów z Biura Polskiego przy KC RKP(b). „Rachuby na wybuch rewolucji polskiej mogły być poważnie brane pod uwagę jedynie w kancelariach politycznych, i to w tych tylko, które były bardzo odległe od frontu [...] próba sformowania czerwonej armii polskiej w Białymstoku, wielkim ośrodku fabrycznym, była wystarczającym dowodem tego”³⁹.

Nie oglądając się na rewkom białostocki, 20 lipca głównodowodzący Armii Czerwonej Siergiej Kamieniew wydał dowództwom frontów zachodniego i południowo-zachodniego rozkaz wykonania decydującego uderzenia na Warszawę. W tej fazie wojny bolszewicy już nie kryli, że ich celem nie jest korzystniejsza granica z pomniejszoną terytorialnie Polską, ale pełna sowietyzacja tego kraju⁴⁰.

W przededniu uderzenia na Warszawę, 11 sierpnia, bolszewicy podpisali traktat pokojowy z rządem łotewskim, a dwa dni później zawieszenie broni z Finlandią. Wcześniej jeszcze, w trzeciej dekadzie lipca, komisarz Cziczerin zapewnił władze niemieckie, że atakująca Polskę Armia Czerwona będzie respektować „stara granicę nie-

³⁸ *Polsko-sowiecka wojna 1919–1920 (Raniej nie opublikowannyye dokumenty i materialy)*, I.I. Kostiuszko (red.), cz. I, Moskwa 1994, dokument 86, s. 161–162.

³⁹ Opinia dowódcy 4. armii RKKK Jewgienija Siergiejewa, [za:] S. Gregorowicz, *Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski – ocena koncepcji i działalności*, w: A. Koryn (red.), *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, Instytut Historii PAN, Gryf, Warszawa 1991, s. 120.

⁴⁰ *Polsko-sowiecka wojna*, cz. I, dokument 70, s. 134.

miecką”, co Berlin pokwitował z dużym zadowoleniem, zapewniając o przyjaznych uczuciach i zrozumieniu działań sowieckich⁴¹. Zarówno państwa bałtyckie, jak i Republika Weimarska wykazały wyjątkowe niezrozumienie sytuacji i krótkowzroczność. Ich rządy łudziły się, że w razie pokonania Polski ofensywa bolszewicka zostanie zatrzymana – mimo wciąż powtarzanego w propagandzie bolszewickiej hasła o ciągłości rewolucji, o wszechświatowym pożarze.

Kłęska Armii Czerwonej pod Warszawą położyła kres pierwszej na dużą skalę próbie eksportu rewolucji na Zachód. W rokowaniach rozejmowych, toczonych w trakcie polskiej kontrofensywy początkowo w Mińsku, a od 21 września w neutralnej Rydze, obie wyczerpane wojną strony uznały konieczność zakończenia konfliktu. Opisane w traktacie pokojowym rozgraniczenie dotyczyło Polski i sowieckich republik zachodnich, ale rzeczywistą jego stroną była Rosyjska SFRR, co dla wszystkich obserwatorów tych pertraktacji było oczywiste. Cechą charakterystyczną tekstu traktatu, typową notabene dla wszystkich podpisanych przez bolszewików umów międzypaństwowych, była fakultatywność zawartych w nim uzgodnień. Stawiało to w dwuznacznym świetle szansę realizacji zobowiązań traktatu, a dla kierownictwa bolszewickiego stanowiło dobry argument do odparcia oskarżeń o zbytnią ustępliwość.

W wyjątkowo trudnej sytuacji na frontach wojny domowej i interwencji Ententy, której wojska operowały na trzech kierunkach – bałtyckim, czarnomorskim i dalekowschodnim, zaniepokojenie bolszewików budziły także Zakaukazie, Bliski Wschód i Azja Środkowa. Szczególne niebezpieczeństwo groziło ze strony Iranu, w większości zajętego przez wojska brytyjskie pod pretekstem konieczności zapobieżenia wkroczeniu doń wojsk tureckich.

Bolszewicy nie przyjęli do wiadomości przesłanych przez Armenię, Azerbejdżan i Gruzję notyfikacji powstania niezawisłych republik. Dzieliły ich od nich tereny kontrolowane przez Armią Ochotniczą gen. Antona Denikina. Dopiero po opanowaniu Dagestanu, czego 11 Armia RKKa dokonała w kwietniu 1920 r., powstały możliwości uruchomienia w stosunku do republik Zakaukazia scenariusza „bratniej pomocy”. Pod koniec miesiąca grupka azerskich bolszewików określiła się jako Azerbejdżański Komitet Wojskowo-Rewolucyjny i zwróciła do dowództwa 11 Armii o pomoc, którą natychmiast uzyskała. 28 kwietnia w zdobytym przez nią Baku ogłoszono powstanie

⁴¹ *Dokumenty wniezionej polityki SSSR*, t. III, dokument 32, s. 75–78.

Azerbejdżańskiej Republiki Sowieckiej z Komitetem Wojskowo-Rewolucyjnym jako rządem tymczasowym⁴².

Celem następnej tego typu akcji lada dzień mogła stać się Republika Gruzinińska. Zdając sobie sprawę z niebezpieczeństwa, rząd gruziński wprowadził w państwie stan wojenny. Jednak zmasowana ofensywa 11 Armii od strony Azerbejdżanu spowodowała załamanie się obrony w strefie przygranicznej. Oddziały „czerwonych” posuwały się szybko w kierunku Tbilisi. Informując w depeszy do KC partii bolszewickiej o wprowadzeniu 11 Armii na terytorium Gruzji, szef Sekcji Kaukaskiej partii Grigorij Ordżonikidze donosił: „Wypadki rozwijają się tak, że nie później niż 12 [maja – W.M.] mamy nadzieję być w Tyflisie. Wszystko jest do tego przygotowane, przejdzie wspaniale”⁴³.

W Moskwie zdawano sobie jednak sprawę, iż sytuacja nie sprzyja rozszerzaniu skali zaangażowania wojskowego na Zakaukaziu. 25 kwietnia na Ukrainie ruszyła bowiem ofensywa wojsk polskich, która dosłownie zmiotła 12 i 14 Armie RKKA. W tym stanie rzeczy Lenin polecił wycofać jednostki 11 Armii z Gruzji i skupić się na umacnianiu władzy sowieckiej w Azerbejdżanie⁴⁴. Jednak zanim wyprowadzono wojska, wymuszono na Republice traktat pokojowy. Podpisany 7 maja dokument zawierał sformułowanie o uznaniu prawa Gruzji do niepodległości i „gwarancję nieingerencji w jej sprawy wewnętrzne”⁴⁵. Jego artykuł III stanowił, że „granica państwowa między Rosją i Gruzją biegnie od Morza Czarnego po północnej granicy byłych guberni Czarnomorskiej, Kutańskiej i Tyfliskiej do Okręgu Zakatałskiego, następnie po wschodniej granicy tego okręgu do granicy z Armenią”. Przez taką formułę graniczną na władzach Republiki wymuszono zarazem akceptację aneksji przez bolszewików Dagestanu i Azerbejdżanu, z którymi miała odtąd graniczyć jako z Rosją.

W celu zaktywizowania wschodniego kierunku poszerzania rewolucji w początkach września 1920 r. bolszewicy zorganizowali w Baku I Kongres Narodów Wschodu. Delegaci „pracujących” z trzydziestu państw szeroko rozumianego Wschodu poparli ideę rewolucji permanentnej, w której wyniku „zjednoczone narody Wschodu rozerwą

⁴² Szerzej: T. Świętochowski, *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1998, s. 107–114.

⁴³ Według: N.B. Macharadze, *Pobieda socjalistycznej rewolucji w Gruzji*, Tbilisi 1965, s. 369.

⁴⁴ W. Lenin, *Telegram do G.K. Ordżonikidzego*, w: *Dziela wszystkie*, t. 51: *Dokumenty lipiec 1919 – listopad 1920*, Książka i Wiedza, Warszawa 1989, s. 179–180.

⁴⁵ *Sbornik diejstwujuuszczich dogovorow, soglaszenij i konwienicij zakluczennych RSFRR s inostrannymi gosudarstwami*, wyp. I, izd. 2, Pietierburg 1922, dokument 11, s. 27–34.

łańcuchy kapitalizmu”⁴⁶. Uznali przy tym, że islam nie jest sprzeczny z ideologią komunistyczną, którą to konstatację zawarli w dokumencie „Projekt szariat”, zawierającym piętnaście zasad prawa wyznawców islamu zgodnych z doktryną komunistyczną⁴⁷.

Pierwszą decyzją utworzonej na kongresie Rady ds. Propagandy i Działań Narodów Wschodu była uchwalona 17 września rezolucja z wyrazami poparcia dla bolszewików Armenii. Należało w każdej chwili oczekiwać wejścia na terytorium Republiki oddziałów Armii Czerwonej, uderzenia w plecy słabych sił ormiańskich uwikłanych w walki z kemalistami. Jednak Moskwa obawiała się, że wymierzone w Armenię współdziałanie z obciążoną ludobójstwem na ormiańskiej mniejszości Turcją może utrudnić osadzenie u władzy w Erewaniu ormiańskich bolszewików, dlatego ograniczyła się do zaproponowania mediacji w sporze o rozgraniczenie turecko-armeńskie. Lenin *et consortes* byli wyraźnie przekonani, że blisko jest do momentu, gdy będąca przedmiotem arbitrażu granica stanie się granicą nie tylko Armenii, ale i zasięgu rewolucji.

Pod koniec listopada, po zajęciu Erywania przez bolszewickiego mediatora, Armię Czerwoną, ogłoszono powstanie sowieckiej Armenii. Przemawiający 22 grudnia 1920 r. na VIII Ogólnorosyjskim Zjeździe Rad Lenin, konstatując porażkę poszerzenia rewolucji na Zachód, jednocześnie podkreślił, że na Wschodzie bolszewicy odnieśli „wielkie sukcesy”. Doprowadzili do utworzenia sowieckich republik w Azerbejdżanie i Armenii, umocnili przyjazne relacje z Turcją⁴⁸.

Te bliskie relacje z rządem tureckim wkrótce doprowadziły do zawarcia bilateralnego traktatu o „przyjaźni i braterstwie”. W podpisanym 16 marca 1921 r. w Moskwie dokumencie oba antywersalskie państwa m.in. uregulowały kwestię rozgraniczenia. Była to specyficzna regulacja, zważywszy, że dotyczyła kwestii rozgraniczenia między Turcją a republikami Zakaukazia, a nie drugą stroną bilateralnej umowy – Rosyjską SFRR. Strony wybrnęły z tej mało dyplomatycznej sytuacji przez przyjęcie formuły, iż dokument reguluje nie tyle rozgraniczenie wzajemne, co „północno-wschodnią granicę Turcji”. Dwa dni po jego zawarciu 11 Armia RKKA obaliła ostatnią z republik

⁴⁶ Cyt. według: O. Bułanova, *Pierwyj sjezd narodow Wostoka w Baku*, „Azer History”, <https://azerhistory.com/?p=13641> [dostęp: 9.03.2025].

⁴⁷ *Dien' w istorii. Pierwyj sjezd narodow Wostoka*, <https://maysuryan.livejournal.com/11166021.html> [dostęp: 9.03.2025].

⁴⁸ W. Lenin, *Sprawozdanie WCIK i RKL z działalności w dziedzinie polityki zagranicznej*, w: *Dzieła wszystkie*, t. 42: *Listopad 1920 – marzec 1921*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988, s. 125–126.

Zakaukazia, Gruzję. 25 marca w stołecznym Tbilisi proklamowano utworzenie Gruzjińskiej SRR, która podporządkowała się narzuconemu przez traktat moskiewski rozgraniczeniu z Turcją.

Podbój Zakaukazia został zakończony. Powstał *place d'armée* do dalszego poszerzania rewolucji, niesienia „bratniej pomocy” w postulowanym na bakijskim Kongresie Narodów Wschodu kierunku.

Jesienią 1919 r. w dokumentacji Komitetu Centralnego partii i Kominternu zaczął pojawiać się zwrot „orientacja azjatycka”⁴⁹, oznaczający ofensywne myślenie nie tylko o Azji Środkowej, ale dalece dalej, o marszu „na pomoc rewolucji indyjskiej”⁵⁰. Mimo zaangażowania znacznych sił na froncie syberyjskim i na kierunku europejskim postulowane działania podjęto. Znajdujący się na tej drodze zachodnioazjatycki Chorezm, położony na południe od Morza Aralskiego, opanowany został przez bolszewików tylko za sprawą demonstracji siły. Po wstąpieniu w jego granice w lutym 1920 r. Armii Czerwonej, chan Sayid Abdullah abdykował, a w miejsce chanatu proklamowano Chorezmijską Socjalistyczną Republikę Ludową. W narzuconym jej we wrześniu chorezmijsko-sowieckim układzie o współpracy polityczno-wojskowej oraz traktacie sojuszniczym⁵¹ bolszewicy zobowiązali się do oddania Republice wszystkich anektowanych przez Rosję byłych terytoriów chanatu – o ile ich „stale zamieszkująca tam ludność” wyrazi taką wolę. Formuła ta pozwalała na dowolne manipulacje, choć nie okazały się one potrzebne. Republika przetrwała bowiem tylko do października 1924 r., kiedy to, w ramach tzw. delimitacji sowieckiej Azji Środkowej według narodowości jej terytorium podzielono między Turkmeńską SRR, Uzbecką SRR i Karałpackim Obwodem Autonomicznym.

Bardziej dramatycznie potoczyły się wypadki w Bucharze, sąsiadującej z Chorezmem na północnym zachodzie. Na przełomie sierpnia i września 1920 r. bolszewicy podjęli kolejną próbę obalenia emira i wprowadzenia ustroju sowieckiego. Tym razem przeprowadzona przez oddziały pod dowództwem Michaiła Frunze operacja okazała się skuteczna. Opierając się na grupce miejscowych sympatyków, którzy ukonstytuowali się jako nowe socjalistyczne władze, w zbombardowanej, zniszczonej stolicy proklamowano Bucharską Socjalistyczną Re-

⁴⁹ List Lwa Trockiego do KC RKP(b) z 5 sierpnia 1919 r., w: *Komintern i idea mirowej rewolucji*, dokument 23, s. 145–150.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 148. Niedługo później, w styczniu 1921 r., Komintern utworzył specjalny Sekretariat Dalekowschodni, wyraźnie szykując się do transferu rewolucji w tym kierunku – S.A. Dalin, *Kitajskie miemuary 1921–1927*, Moskwa 1982, s. 39–50.

⁵¹ *Dokumenty wnieszionej polityki SSSR*, t. III, dokument 93 i 94, s. 178–187.

publikę Ludową. Opanowanie terenu poza stolicą okazało się znacznie trudniejsze niż w wypadku Chorezmu i odpowiedni „układ sojuszniczy” podpisano dopiero w marcu 1921 r.⁵² Kres Republice Bucharńskiej, podobnie jak Chorezmijskiej, położyła akcja tzw. delimitacji w 1924 r.⁵³

Od początku centrum bolszewickie uznało, że na azjatyckim kierunku kluczową rolę odgrywa Afganistan. Świadom zagrożenia emir Amanullah spostrzegł jednak wagę nawiązania relacji z bolszewikami. Uznał je za korzystne taktycznie, sprzyjające rozluźnieniu wielorakiej zależności od Brytyjczyków.

Jak wyżej wspomniałem, regulowanie spraw granicznych w regionie Azji Środkowej zaczęto traktować nie tylko jako ograniczenie frontów interwencji. Dostrzeżono również istotny aspekt tych granic dla przerośnięcia rewolucji w kierunku południowym: „Z Afganistanu droga wiedzie do Hindustanu [Indii], ewentualnego klucza do rewolucji światowej”⁵⁴. Wobec takich planów przebieg granicy nie miał znaczenia. Liczyło się formalne uregulowanie stosunków, ograniczenie tym samym wpływów dominujących tam Brytyjczyków, nawiązanie relacji *de facto*, przez co ułatwienie przygotowania i podjęcia akcji „proletariackiej pomocy” dla Pasztunów, Tadżyków czy Hindusów, poszerzenia skali rewolucji w skorygowanej przez Lenina formule narodowowyzwoleńczej.

Bolszewicy, angażując się w kontakty z Afganistanem, nie tylko liczyli na zawężenie frontu interwencji o odcinek afgański, ale rozpatrywali też Kabul jako potencjalnego sojusznika w walce z Brytyjczykami, podstawową siłą interwentów⁵⁵. Nieufność władz afgańskich wobec propozycji uregulowania relacji wzajemnych nie sprzyjała postępowi rozmów. Sytuacja uległa zmianie pod koniec sierpnia 1920 r., po wyżej wspomnianym obaleniu emira sąsiedniej Buchary. Obawiając się podobnego rozwoju wypadków w Afganistanie emir Amanullah podjął decyzję o rozpoczęciu negocjacji w sprawie traktatu normalizacyjnego z sowiecką Rosją. Jego wstępną wersję zredagowano już we wrześniu, a ostateczną podpisano w lutym 1921 r.⁵⁶

Dokument normalizacyjny sprawę rozgraniczenia ujmował w sposób daleki od precyzji. Bolszewicy zobowiązali się oddać Afganistanowi

⁵² *Ibidem*, dokument 318, s. 563–569.

⁵³ Jej ziemie zostały wówczas rozdzielone między Tadżycką Autonomiczną SRR, Turkmęńską SRR i Uzbecką SRR.

⁵⁴ Cyt. według: J. Modrzejewska-Leśniewska, *Afganistan w polityce Wielkiej Brytanii i Rosji Radzieckiej, 1919–1924*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2001, s. 68.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 83–84.

⁵⁶ *Dokumenty wnieszonej polityki SSSR*, t. III, dokument 309, s. 550–553.

pograniczne ziemie, które Rosja carska zagarnęła w XIX w. – o ile ich „stałe zamieszkująca tam ludność” wyrazi taką wolę, zachowując przy tym „zasady sprawiedliwości”. Nie sprecyzowano dokładniej, o jakich terenach jest mowa, czy żyjących tam nomadów można uznać za „stałe zamieszkujących”, ani o jakie „zasady sprawiedliwości” chodzi. Wyjaśnienie tych niejasności miało przeciągnąć się na dziesięciolecia⁵⁷.

Podpisany niemal równocześnie i natychmiast ratyfikowany traktat z Iranem zawierał podobną formułę o unieważnieniu wszelkich koncepcji, umów i innych porozumień „zawartych z Iranem przez były rząd carski”⁵⁸. Stwierdzał więc także nieważność dotychczasowego rozgraniczenia rosyjsko-irańskiego. Strony uzgodniły powrót do granicy ustanowionej w 1881 r. w tzw. umowie teherańskiej⁵⁹. Do Iranu wracały wyspy w Zatoce Gorgan usytuowane wzdłuż wybrzeża Prowincji Astrabadzkiej, wracała miejscowość Frunze wraz z okolicznymi ziemiami. Rząd irański zaś rezygnował na korzyść bolszewików z miasta Serachs (Seraks) wraz z rejonem do rzeki o tej samej nazwie, odtąd mającej być odcinkiem nowej granicy. Kompromis graniczny był sukcesem Teheranu, ale zawierał szereg ważnych dla bolszewików potencjalnych punktów zapalnych, ułatwiających sprowokowanie konfliktu w przyszłości.

Oba powyższe „azjatyckie” traktaty miały niewątpliwie kontekst polski. Zbiegły się w czasie z niepowodzeniem pierwszej poważnej próby realizacji wizji rewolucji permanentnej: uderzenia na Zachód: „przez trupa Białej Polski” Niepowodzenie polskiej kampanii stawiało w innym kontekście kwestię granic. Zmuszało do spojrzenia na nią jako nie tyle mało ważny detal przedednia marszu z czerwonymi sztandarami na państwa graniczące z Sowietami, ile wielce prawdopodobną możliwość funkcjonowania tych rozgraniczeń przez trudny do określenia czas, może przez długie lata.

Specyficznym problemem do rozstrzygnięcia była dla bolszewików kwestia Tuwy – terytorium przy granicy z Chinami (Mongolią), u podnóża Ałtaju i Sajanu Zachodniego. W przededniu wojny światowej tereny te Rosja oderwała od Chin i włączyła jako Kraj Urianchajski do Guberni Jenisiejskiej. Walki z „białymi” o kontrolę Tuwy toczyły się

⁵⁷ *Ibidem*, s. 686, przyp. 71. Ostatecznej delimitacji granicy (afgańsko-tadżyckiej) dokonano dopiero w czerwcu 1946 r., zasadniczo wzdłuż rzeki Pandż, lewego dopływu Amudarii.

⁵⁸ *Dokumenty wnieszonej polityki SSSR*, t. III, dokument 305, s. 536–544; B.H. Parwizpur, *SSSR–Iran. Wzniknowienie i razwitiye dobrososiedskich otnoszenij i sotrudnichestwa (1917–1927)*, Tbilisi 1977, aneks 1, s. 77–85.

⁵⁹ Zdelimitowanej zgodnie z *Konwencją między Imperium Rosyjskim a Persją z 27 maja 1893 r.* Tekst konwencji, patrz: https://ru.wikisource.org/wiki/Конвенция_между_Россией_и_Персией_о_разграничении_к_востоку_от_Каспийского_моря [dostęp: 11.02.2025].

do 1921 r., kiedy to ostatecznie opanowali ją bolszewicy. Mimo odniesionego zwycięstwa nie zdecydowali się na jej inkorporację, zapewne nie chcąc dodatkowo zadrażniać i tak skomplikowanych stosunków z Chinami i Mongolią. 11 sierpnia 1921 r. we wsi Sug-Baży (obecnie Koczetowo) dobrani przez bolszewików przedstawiciele choszunów Tuwy ogłosili powstanie niepodległego państwa – Republiki Ludowej Tannu Tuwy ze stolicą w Bielocarsku (od 1926 r. Kizyl)⁶⁰, formalnie niepodległej w sprawach wewnętrznych, ale w zakresie relacji międzynarodowych pozostającej pod pełną kontrolą Moskwy⁶¹. Przed zagrożeniem ze strony kwestionującej jej państwowość Mongolii bądź Chin ochraniały Tuwę oddziały Armii Czerwonej, wyprowadzone z niej dopiero w 1923 r.

Przed 1914 r. rozgraniczenie z Chinami było najdłuższą granicą Imperium Rosyjskiego. Liczyła ona ponad 7,5 tys. kilometrów, biegnąc w dużym stopniu korytami rzek. W 1911 r. chińska Mongolia Zewnętrzna, sąsiadująca na niemal połowie tej granicy z Rosją, ogłosiła niepodległość, wyzwolenie się od podległości Chińczyków i Mandżurów. Tym samym część dotychczasowej granicy rosyjsko-chińskiej stała się *de facto* granicą rosyjsko-mongolską.

Po przewrocie bolszewickim w Rosji do Mongolii Zewnętrznej weszły wojska chińskie. Obalono bogdo-gegena i zlikwidowano autonomię. W odpowiedzi wybuchło antychińskie powstanie, którego główną siłą stały się „białe” oddziały gen. Romana von Ungern-Sternberga. Połączone siły „białych” i książąt mongolskich zdobyły Urgę, wyparły Chińczyków z większości kraju i przywróciły teokratyczną monarchię. Bolszewicy do tej pory nie rozpatrywali Mongolii jako terytorium pretendującego do niezawisłości, widzieli w niej natomiast dogodny korytarz do eksportowania rewolucji do Chin⁶². Do zmiany tego podejścia zapewne skłoniła ich przybyła do Moskwy w październiku 1920 r. delegacja mongolskich środowisk politycznych, która zabiegała o poparcie dla swej już nie autonomii, lecz państwowości⁶³.

⁶⁰ 97 let nazad Wsietuwinskij uchreditelnyj churał objawił o sozdanii riepublik, Tuva-Online, 15.08.2018, <https://www.tuvaonline.ru/2018/08/15/97-let-nazad-vsetuvinskiy-uchreditelnyj-hural-prinyal-konstituciyu-tannu-tyva-ulus-i-obyavil-o-sozdanii-respubliki.html> [dostęp: 23.03.2025].

⁶¹ „Tuwiński ulus zdecydował, by w swych sprawach wewnętrznych działać całkowicie niezależnie, natomiast w sprawach międzynarodowych najlepiej, by szedł razem z Rosją Sowiecką [...] Republika Tannu-Tuwa uznaje Patronat Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki” – ze stenogramu posiedzenia churału 14 sierpnia 1921 r., Tuva-Online.

⁶² S.A. Dalin, *Kitajskie miemuary*, s. 43–44.

⁶³ Por. N. Naranjargal, *Novyje istochniki o pierwoj mongolskoj delegacii w SSSR*, „Oreient Studies” 2015, <https://cyberleninka.ru/article/n/novye-istochniki-o-pervoy-mongolskoj-delegatsii-v-sssr/viewer> [dostęp: 14.03.2025].

Bolszewicy zapewne dopiero wówczas podjęli decyzję o czynnym włączeniu się w sprawy mongolskie, ale według własnego, po tylekroć praktykowanego scenariusza. Został on wkrótce wdrożony. 13 marca 1921 r. w buriackiej Kiachcie przy granicy z Mongolią Zewnętrzną kierowana przez Damdina Suche Batora grupka mongolskich rewolucjonistów zorganizowała się w Mongolską Partię Ludową, wzorowaną na partii bolszewickiej. Ogłoszono manifest niepodległościowy i proklamowano powstanie zbrojne. Poinformowano zarazem o powołaniu Tymczasowego Ludowego Rządu Mongolii z zadaniem zorganizowania konstytuancy (Wielkiego Churału), by ta wyłoniła rząd stały⁶⁴. W kwietniu kierownictwo MPL zwróciło się do Rady Komisarzy Ludowych RSFRR o udzielenie „bratniej pomocy” w przejściu władzy i zaprowadzeniu w państwie rewolucyjnych porządków, zaangażowanie w ten proces Armii Czerwonej.

W następstwie udzielonej „pomocy”⁶⁵ MPL wymusiła na bogdogenie powołanie zdominowanego przez nią rządu tymczasowego, który ogłosił przejście do etapu demokratyzacji. W lipcu przekształcił się on w Rząd Ludowo-Rewolucyjny i opowiedział za sojuszem z Rosją Sowiecką. Sytuacja była paradoksalna, jako że państwo *de nomine* miało charakter teokratyczny, panował w nim monarcha (bogdogen), a zarządzili całkowicie powolni Moskwie komuniści. 5 listopada 1921 r. rząd podpisał z bolszewikami porozumienie o ustanowieniu stosunków dobrosąsiedzkich⁶⁶.

Nieznana w prawie międzynarodowym formuła „stosunków dobrosąsiedzkich” miała nie drażnić Chin, odmawiających samodzielności Mongolii Zewnętrznej. Dowodnie świadczył o tym sowiecko-chiński układ normalizacyjny z maja 1924 r., w którym Moskwa wręcz zapewniła, że „Mongolia Zewnętrzna jest integralną częścią Chińskiej Republiki”⁶⁷. Z tej formuły i późniejszego zapewnienia niewiele wynikało. W wypowiedziach polityków sowieckich, dokumentacji rządu i Kominternu Mongolia niezmiennie była traktowana jako państwo odrębne⁶⁸. Przechodząca w trudnym, mało zamieszkanym terenie granica sowiecko-mongolska zapewne nie odbiegała od tej wytyczonej w 1911 r. Ciągnęła

⁶⁴ *Sowietsko-mongolskije odnoszenija 1921–1974. Dokumenty i materialy*, t. 1, sost. W.I. Buszkow i inni, Moskwa–Ulan Bator 1975, dokument 7, s. 5–7.

⁶⁵ M.in. dowodzony przez Konstantego Rokossowskiego 30 pułku kawalerii 30 dywizji piechoty 5 Armii RKKA.

⁶⁶ *Dokumenty wnieszniej politiki SSSR*, t. IV, dokument 291, s. 476–480.

⁶⁷ *Ibidem*, t. VII, Moskwa 1963, dokument 156, art. V, s. 333. Chiny uznały suwerenność Mongolskiej Republiki Ludowej (Mongolii Zewnętrznej) dopiero w 1946 r.

⁶⁸ Por. *Dokumenty wnieszniej politiki SSSR*, t. VIII, Moskwa 1963, dokumenty: 39, 313, 422, s. 92 i nast.

się na długości bez mała 3,5 tys. km, od Altaju, przez Tuwę, Buriację i wschodnie Zabajkale. Jej przebieg był określony na tyle ogólnie, że wywoływało to szereg problemów dla mieszkańców strefy przygranicznej.

Uznać należy, że bolszewicka operacja pozyskiwania kontroli nad ziemiami byłego Imperium największym sukcesem skończyła się w wypadku Syberii i Dalekiego Wschodu. Był on jednak ograniczony, jako że na terenach tych, kontrolowanych przez „białych”, lokalne ośrodki władz o orientacji centrowo-lewicowej (kadeci, mienszewicy, eserowcy), jak też przybywające tam od kwietnia 1918 r. wojska Korpusu Interwencyjnego Ententy oraz Korpus Czechosłowacki, działała tylko słaba partyzantka bolszewicka⁶⁹.

W skali całej wojny domowej i zmagania z obcą interwencją zdecydowany priorytet miał dla Moskwy kierunek zachodni. W styczniu 1920 r. utworzono Front Południowo-Zachodni, a wkrótce potem zatwierdzono plan uderzenia na Polskę i rozpoczęto koncentrację wojsk.

Z drugiej strony dla skutecznego zabezpieczenia się przed uderzeniem ze wschodu została podjęta zaproponowana przez Tokio koncepcja powołania do życia na terenach Syberii i Dalekiego Wschodu tzw. państwa buforowego. Miało ono odgradzić obawiającą się „eksportu rewolucji” Japonię, od bolszewickiej Rosji ogromnym terytorium Zabajkala i Przymorza. Takie rozwiązanie, bazujące głównie na bliskich politycznie obalonemu Rządowi Tymczasowemu działaczach lokalnych ziemstw, stwarzało szansę zabezpieczenia tradycyjnych japońskich interesów ekonomicznych na kontynencie (przemysł drzewny i przetwórczy) i wodach przybrzeżnych (rybołówstwo). Pogłębiająca się dekompozycja różnorodnych sił kontrrewolucyjnych sprzyjała realizacji powyższej koncepcji państwa „buforowego” – Republiki Dalekiego Wschodu, nominalnie o ustroju liberalno-demokratycznym⁷⁰. Do jej powstania doszło mimo rezerwy najsilniejszych na tych terenach partii – eserowców i mienszewików. Nie obyło się jednak bez daleko idących kontrowersji we własnych szeregach, bowiem część elity bolszewickiej nie była w stanie zaakceptować zdrady światowej rewolucji na jednych krańcach państwa, aby ją szerzyć na innych. Polemizując z nimi Lenin ripostował: „okażemy się idiotami, jeśli damy się skusić głupiemu ruchowi w głąb Syberii, a w tym czasie ożyje Denikin i uderzą Polacy. To będzie przestępstwo”⁷⁰.

⁶⁹ Obszernie w tej kwestii: W. Materski, *Bolszewicy i samuraje. Walka dyplomatyczna i zbrojna o rosyjski Daleki Wschód (1917–1925)*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1990.

⁷⁰ Cyt. według: *Centralnyj gosudarstwiennyj archiw Krasnoj Armii. Putiewoditiel*, Moskwa 1945, s. 437.

Zwołany do Wierchnieudińska w kwietniu 1920 r. Zjazd Pracujących Przybajkale proklamował utworzenie „niezawisłej Republiki Dalekiego Wschodu”. Bezzwłocznie została ona uznana przez Moskwę (15 maja)⁷¹, mimo iż w jej władzach dominowali mienszewicy i eserowcy, a siłę zbrojną stanowili głównie żołnierze byłych formacji kozackich. Proklamacja głosiła, że Republika obejmuje „całe terytorium b. rosyjskiego Imperium od rzeki Selengi i jeziora Bajkał, z prowincjami zachodniobajkalską, wschodniobajkalską, amurską, przymorską z Sachalinem i Kamczatką włącznie”, a „pomiędzy RSFRR i Dalekowschodnią Republiką ustanawia się następującą granicę: rzeka Selenga, począwszy od jej wypływu z Mongolii do ujścia do jeziora Bajkał, środek jeziora Bajkał i stara granica Jakuckiego terytorium na wschód i północ do Oceanu Lodowatego”⁷². Rzeczywistą wagę miało nie terytorium, ale kontrola nad Transsyberyjską Linią Kolejową, wokół której koncentrowała się aktywność polityczna i gospodarcza tych rozległych, w większości niedostępnych terenów.

Tak zdefiniowane terytorium Republiki uległo w połowie grudnia 1920 r. pomniejszeniu o Kamchatkę (370 tys. km²) – na podstawie traktatu podpisanego przez rząd RDW z Rosyjską SFRR⁷³. Ta narzucona przez Lenina cesja w zamyśle miała skłócić zainteresowanych eksploatacją bogactw naturalnych półwyspu Japończyków i Amerykanów, a tym samym utrudnić skoordynowanie interwencji wojskowej⁷⁴. Niebagatelne było położenie strategiczne, między Morzem Ochockim a Morzem Beringa. Dla bolszewików liczył się także aspekt formalnoprawny. Przejmując Kamchatkę jako swoje integralne terytorium, Rosyjska SFRR stawała się państwem regionu Pacyfiku, zyskiwała prawo do udziału w konferencjach jego dotyczących⁷⁵.

Funkcjonowanie Republiki Dalekiego Wschodu, łączącej w jednym organizmie quasi-państwowym ogromne obszary Zabajkale, Kraju Amurskiego i Przymorza, przez dwa lata zapewniło bolszewikom bezpieczeństwo ze strony wschodu. Mając na terenach syberyjskich

⁷¹ „Wiesticnik Narodnogo Komissariata Inostrannyh Del RSFRR”, 20 VI 1920, nr 4/5, s. 7; *Dokumenty wnieszionej politiki SSSR*, t. II, dokument 346, s. 514.

⁷² Cyt. za: W. Materski, *Bolszewicy i samuraje*, s. 94.

⁷³ T.A. Ornackaja, Ju.N. Cypkin, *Koncesionnaja politika Dalniewostocznoj Riespubliki (1920–1922)*, „Rossija i ATR” 2007, nr 1, s. 7.

⁷⁴ W. Lenin, *Referat o koncesjach*, w: *Dziela wszystkie*, t. 42, s. 58–90. Por.: B.I. Muchaczew, *Geopoliticeskaja situacija na Siewierie Dalniego Wostoka w pieriod DWR i bor’ba s inostrannoju ekspansiej*, Chabarowsk 2002, s. 107–110; A. Parry, *Washington B. Vanderlip, the „Khan of Kamchatka”*, „Pacific Historical Review” 1948, t. 17, nr 3, s. 311–330.

⁷⁵ B.I. Muchaczew, *Geopoliticeskaja situacija*, s. 108; T.A. Ornackaja, Ju.N. Cypkin, *Koncesionnaja politika Dalniewostocznoj Riespubliki*, s. 7.

i dalekowschodnich bardzo słabe aktywa, pod szyldem RDW zdołano zachować integralność terytorialną. Za pomocą manewru państwa buforowego wygrano czas, doprowadzono do rozkładu sił kontrrewolucyjnych i antybolszewicko nastawionych lokalnych struktur administracyjnych. Upływ czasu doprowadził do wyczerpania się impetu polityki interwencji, wycofania wojsk Ententy, zbędnych w warunkach funkcjonowania „suwerennej” Republiki.

Po umocnieniu się u władzy, a zarazem ustabilizowaniu sytuacji na granicach europejskich, przyszedł czas na likwidację fikcji. W listopadzie 1922 r. ostatnia sesja parlamentu RDW, który niemal od początku kontrolowali bolszewicy, uchwaliła prośbę o „rozciągnięcie na Daleki Wschód Konstytucji sowieckiej i praw sowieckich”. 15 listopada Ogólnorosyjski Centralny Komitet Wykonawczy Rad Delegatów RSFRR poinformował o włączeniu Republiki Dalekiego Wschodu „w obecnych jej granicach, łącznie z okupowaną przez obce wojska strefą [Północny Sachalin – W.M.]” w skład federacji rosyjskiej⁷⁶.

Włączenie RDW w skład Rosyjskiej SFRR postawiło na porządku dnia kwestię rozgraniczenia z Chinami. Sprawa liczącej kilka tysięcy kilometrów granicy była wyjątkowo trudna, obarczona zaszłością sięgającymi daleko w przeszłość⁷⁷. Rząd Chin Północnych (pekiński), główny partner w rozmowach dyplomatycznych, był w tym zakresie bardzo ograniczony kompetencyjnie. Odcinek wschodni granicy, od Mongolii Zewnętrznej do Morza Japońskiego kontrolowała tzw. Klika Fengtianska z gubernatorem Zhang Zuolinem na czele, określana też jako Autonomiczny Rząd Trzech Prowincji Mandżurskich. Prezentowana w rządzie pekińskim, w zakresie spraw mandżurskich, w tym granicznych i Kolei Wschodnio-Chińskiej⁷⁸, była więcej niż autonomiczna⁷⁹. Z kolei odcinek zachodni granicy, od Mongolii Zewnętrznej do trójkątyku z Tadżykistanem i Afganistanem, był pod kontrolą tzw. Kliki z Sinciangu, całkowicie niezależnej⁸⁰. Poważnie liczył się też rząd Chin Południowych z siedzibą w Kantonie, ale w relacjach z bolszewikami aktywny był głównie rząd Chin Północnych.

⁷⁶ „Prawda”, 16 XI 1922; „Izwestija”, 19 XI 1922.

⁷⁷ *Russko-kitajskie otnoszenija 1689–1916. Oficjalnyje dokumenty*, sost. P.Je. Skaczkow, W.S. Mjasnikow, Moskwa 1958, s. 9–10.

⁷⁸ Uruchomiona w 1899 r. linia kolejowa, łącząca rosyjskie miasta Czytę i Władywostok, przebiegająca przez terytorium Mandżurii.

⁷⁹ „Terytoria łączące Rosję i Chiny znajdują się w rękach Czżan-Czo-lina, a tym samym – poza kontrolą rządu Pekińskiego” – A. Ioffe, *Pekin i dogowornyje problemy*, „Mieżdunarodnaja żyźń” 1922, nr 14, s. 28. Zob. też: A.Je. Chodorow, *Czżan Czo-lin i Kit.-Wost. żel. doroga*, „Mieżdunarodnaja żyźń” 1926, nr 10, s. 20–36.

⁸⁰ Choć Sinciang-Ujgur niepodległość (oderwanie od Chin) ogłosił dopiero w 1933 r. – jako tzw. pierwsza Republika Wschodniego Turkiestanu.

W czerwcu 1922 r., a więc jeszcze przed likwidacją RDW, sowiecki etatowy negocjator Adolf Ioffe podjął „nieoficjalne” konsultacje z chińskim ministrem spraw zagranicznych Wellingtonem Koo. Ich celem było sprecyzowanie warunków normalizacji stosunków wzajemnych, w szczególności kwestii rozgraniczenia. Usłyszał, że gwarancją szczerości intencji bolszewików co do podjęcia z Chinami równoprawnych rokowań byłaby uprzednia ewakuacja Armii Czerwonej z Mongolii. Na tym rozmowy zostały przerwane⁸¹.

Interesujące, że niewiele później w organie Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych RSFRR ukazał się tekst zawierający stwierdzenie, iż sprawa Mongolii, obecności w niej oddziałów Armii Czerwonej, to „kwestia trudna, choć w istocie niezmiernie drobna w porównaniu z kwestią zbliżenia z Chinami”⁸². Sygnał był wyraźny, moment sprzyjał. Szukaniem drogi do stołu rokowań był sondaż, jakiego w początkach stycznia 1923 r. dokonał Ioffe w Szanghaju. Przeprowadził tam kilka „nieoficjalnych” rozmów z wybitną osobistością chińskiej sceny politycznej Sun Jat-senem, pierwszym prezydentem po obaleniu monarchii, przywódcą największej partii Kuomintangu (Partia Ludowa), głoszącej tzw. chiński socjalizm. W ich wyniku podpisano wspólną deklarację, w której rozmówcy odnieśli się do kontrowersji utrudniających normalizację stosunków wzajemnych, zawierającą m.in. oświadczenie Ioffego, że bolszewicy nie zamierzają prowadzić polityki imperialistycznej w Mongolii Zewnętrznej, oraz Sun Jat-sena, że ewakuacja Armii Czerwonej z Mongolii Zewnętrznej nie jest na razie konieczna⁸³.

Stabilizowanie się władzy bolszewików w Rosji skłoniło Pekin do odstąpienia od dotychczasowej rezerwy w kwestii normalizacji stosunków wzajemnych i do wyrażenia zgody na kolejną turę rokowań w tej sprawie. W sierpniu 1923 r. do Pekinu przybyła sowiecka tzw. trzecia misja dyplomatyczna z wicekomisarzem Lwem Karachanem. Po kilku miesiącach negocjacji, w marcu 1924 r. uzgodniono projekt dokumentu normalizacyjnego.

Podpisane w maju 1924 r. przez szefów resortów spraw zagranicznych porozumienie⁸⁴ raz jeszcze potwierdzało zrzeczenie się przez stronę rosyjską wymuszonych przez rząd Rosji carskiej nabytków

⁸¹ F. Whyte, *China and Foreign Powers*, Oxford University Press, London 1928, s. 32.

⁸² M. Kazanin, *Problemy dogowora*, „Mieżdunarodnaja żyżń” 1922, nr 14, s. 32.

⁸³ W. Materski, *Bolszewicy i samuraje*, s. 180–181.

⁸⁴ *Dokumenty wnieszionej politiki SSSR*, t. VII, dokument 156, s. 331–335. Porozumieniu towarzyszyło siedem deklaracji, dotyczących uregulowania wydzielonych kwestii szczegółowych – *ibidem*, s. 336–345.

terytorialnych. Zapowiedziano respektowanie istniejących granic oraz uregulowanie statusu strefy wydzielonej Kolei Wschodnio-Chińskiej. Bolszewicy zrzekli się uzyskanych przez Rosję przywilejów specjalnych, w tym prawa utrzymywania w wydzielonej strefie Kolei własnych wojsk ochrony. Uzgodniono, że KW-Ch będzie odąd działać na zasadach przedsiębiorstwa handlowego. Finałem spotkania była wymiana not o wzajemnym uznaniu i ustanowieniu stosunków dyplomatycznych⁸⁵.

Z uwagi na skomplikowaną sytuację wewnętrzną w Mandżurii, potrzebę zapewnienia funkcjonowania K-WCh, Moskwa uznała też za niezbędne uregulowanie relacji z Autonomicznym Rządem Trzech Prowincji Północno-Wschodnich Republiki Chińskiej. Podpisany we wrześniu 1924 r. w Mukdenie dokument szczegółowo regulował status Kolei, problemy żeglugi na jeziorach i strefy wydzielonej Kolei, sprawy cel, handlu, zakazu propagandy komunistycznej itp.⁸⁶.

We wszystkich tych pertraktacji strona sowiecka wykazywała stosunkowo dużą ustępliwość. Wynikało to z nadziei, jakich wciąż – mimo klęski poszerzania rewolucji na Niemcy i Polskę – upatrywano w kierunku azjatyckim, w szczególności w pograżonych w niepokojach wewnętrznych, rozbitych Chinach. Nadzieje na przewrót społeczny łączono ze wspomnianym liderem Kuomintangu Sun Jat-senem. Dążąc do opanowania sytuacji w kraju, zdecydował się on przyjąć pomoc bolszewicką, nawiązać współpracę z Kominternem⁸⁷. Sprowokowane w maju 1925 r. masowe strajki, które jak oczekiwali bolszewicy – miały przejść w fazę rewolucji, jedynie wzmogły destabilizację i po kilkunastu miesiącach doprowadziły do trwającej ponad dwadzieścia lat wojny domowej⁸⁸.

Odrębny problem stanowiła kwestia rozgraniczenia sowiecko-chińskiego na odcinku na zachód od Mongolii Zewnętrznej. Północno-zachodnie Chiny, Region Autonomiczny Sinciang-Ujgur⁸⁹, kontrolowała wspomniana klika z Sinciangu, kierowana przez gubernatora Yang Zengxina (Yang Tseng-hsina). Sprawował on w tej prowincji władzę całkowicie niezależną od rządów Chin Północnych i Chin Południowych. Mimo protestów rządu pekińskiego, bolszewicy weszli z Sinciangiem

⁸⁵ *Ibidem*, dokument 158 (s. 342–345), dokument 159 (s. 345–346).

⁸⁶ *Ibidem*, dokument 222, s. 459–465. Mukden, obecnie Shenyang, stolica Mandżurii.

⁸⁷ A.M. Grigorjew, *Kitajskaja politika WKP(b) i Kominterna. 1920–1937*, w: *Istorija Komunističeskogo Intiernacyonala 1919–1943. Dokumentalnyje oczerki*, red. A.O. Czubarjan i inni, Moskwa 2002, s. 296–301.

⁸⁸ Por. M. Mirowski, *Rewolucja permanentna*, s. 350–360.

⁸⁹ Dawniej Dżungaria, Turkiestan Wschodni; obecnie – Turkiestan Chiński.

w stosunki *de facto*, zawarli tymczasową umowę o wymianie handlowej, utrzymywali nieformalne konsulaty. Co interesujące, poza władzami prowincji podjęli też bezpośrednie rokowania z naczelnikiem okręgu Kaszgar (Wschodni Turkiestan, Kotlina Tarymska), najbardziej na zachód wysuniętej prefektury Sinciangu, składając mu propozycję nie tylko uregulowania problemów strefy granicznej, ale też dokonania wymiany stałych przedstawicieli⁹⁰.

Normalizacją stosunków na rosyjskim Dalekim Wschodzie żywotnie zainteresowana była Japonia, w wieloraki sposób powiązana z nim gospodarczo (głównie: eksport drewna i produktów rolnych, dzierżawa łowisk i przetwórstwo ryb). Po likwidacji RDW czekało ją uregulowanie wszystkich tych kwestii od nowa, tym razem z bolszewikami, nie kryjącymi swych agresywnych planów wobec sąsiadów i świata, ale bardzo zainteresowanymi wpływami z koncesji. Wstępne konsultacje co do możliwości podjęcia rokowań normalizacyjnych rozbiły się o stawiane przez Tokio *iunctim* między ewakuacją wojsk japońskich z Północnego Sachalinu a uzyskaniem koncesji na jego dzierżawę na 80 lat⁹¹. Postępująca od jesieni 1923 r. fala uznań Rady Komisarzy Ludowych za legalny rząd rosyjski skłoniła Japonię do rezygnacji z tego wstępnego warunku.

Rozpoczęte 14 maja 1924 r. na neutralnym gruncie w Pekinie pertraktacje ambasadorów obu państw w Chinach, Lwa Karachana i Kenkichi Yoshiozawy, po kilku miesiącach trudnych, kilkakrotnie przerywanych obrad udało się doprowadzić do finału. Podpisana 20 stycznia 1925 r. *Konwencja*, zwana traktatem pekińskim, ustanawiała pełne stosunki dyplomatyczne (*de iure*) i konsularne⁹². W osobnej *Deklaracji* Sowiety zobowiązywały się do przestrzegania traktatu portsmouthskiego, który jako jedyny zachowywał ważność ze wszystkich wcześniej zawartych porozumień rosyjsko-japońskich⁹³. Oznaczało to, że granicą podziału na Północny Sachalin i Południowy Sachalin (Karafuto) pozostaje pięćdziesiąty stopień szerokości północnej, który również rozdziela przynależność przyległych wysp⁹⁴.

Wkrótce miało się okazać, że wzajemne uznanie i uregulowanie sprawy Północnego Sachalinu nie zakończyło konfliktów na tle roz-

⁹⁰ *Dokumenty wnieszonej polityki SSSR*, t. III, dokument 84, s. 161–164.

⁹¹ I.I. Majskij, *Wnieszniaja politika RSFRR 1917–1922*, Moskwa 1922, s. 178–181.

⁹² *Dokumenty wnieszonej polityki SSSR*, t. VIII, dokument 30, s. 70–73.

⁹³ *Ibidem*, s. 77.

⁹⁴ Art. 9 traktatu, *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, oprac. L. Gelberg, t. I, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1954, dokument 95, s. 198.

graniczenia. Mnożyły się incydenty na Morzu Japońskim, Ochockim i Beringa, a także na wodach przybrzeżnych.

Tak więc w połowie lat dwudziestych XX w. wszystkie granice Sowietów miały status uregulowanych – poza jednym wyjątkiem, rozgraniczeniem z Królestwem Rumunii. Wszelkie próby w tym zakresie rozбивały się o konflikt na tle przynależności Besarabii, krainy położonej między dolnymi biegami Dniestru i Prutu, anektowanej przez Imperium Rosyjskie w 1812 r.

W warunkach rozprzężenia wywołanego przewrotem bolszewickim w styczniu 1918 r. do Besarabii wkroczyły wojska rumuńskie, wypierając za Dniepr nielicznych lokalnych bolszewików. Anektowana Besarabia włączona została do tzw. Wielkiej Rumunii (România Mare), łączącej różne krainy historyczne na bazie języka rumuńskiego⁹⁵.

W reakcji bolszewicy, posiłkując się uciekinierami zza Dniepru oraz zradykalizowanymi mieszkańcami lewobrzeżnej Mołdawii, w maju 1919 r. utworzyli Besarabską SRR jako autonomiczny region Rosyjskiej SRR. Ogłoszono, że obejmuje ona zamieszkane przez Mołdawian ziemie z obu stron Dniepru: była gubernię besarabską oraz powiaty tyraspolski (b. gubernia chersońska), bałcki i olhopolski (b. gubernia podolska). Republika miała oddziaływać na mieszkańców prawego brzegu Dniepru, budzić w nich poczucie odrębności narodowej, chęć połączenia się z nią w jedno, socjalistyczne państwo. Na siedzibę jej Tymczasowego Rządu Robotniczo-Chłopskiego wyznaczono początkowo Bałtę, a następnie kolejno Birzułę (Podolsk), Odesę i Tyraspol. Pod koniec września decyzją Biura Politycznego KC RKP(b) Republika faktycznie przestała istnieć, choć oficjalnie jej nie rozwiązano⁹⁶.

W październiku 1920 r. w Paryżu Rada Ambasadorów, organ wykonawczy Ententy, podpisała z Królestwem Rumunii umowę dotyczącą statusu Besarabii, uściślając postanowienia traktatu wersalskiego⁹⁷. Dokument ten, tzw. *Protokół besarabski*, sankcjonował włączenie jej w granice Królestwa Rumunii. Potwierdzał „zwierzchnictwo Rumunii nad terytorium Besarabii”. Podpisano go z zastrzeżeniem, że w przyszłości, po znormalizowaniu sytuacji w Rosji i wyłonieniu uznanego międzynarodowo rządu rosyjskiego, będzie możliwy powrót do negocjacji w tej sprawie, a arbitrem w nich będzie Rada Ligi Narodów.

⁹⁵ B. Cywiński, *Szańce kultur. Szkice z dziejów narodów Europy Wschodniej*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2013, s. 542–545.

⁹⁶ Por. *Politbiuro CK RKP(b)-WKP(b). Powiestki dnia zasiedanij*, t. I: 1919–1929, K.M. Anderson i drugije (red.), Moskwa 2000, dokument 26, s. 40.

⁹⁷ *Treaty between the Principal Allied Powers and Roumania respecting Bessarabia*, www.austlii.edu.au/au/other/dfat/treaties/1927/15.html [dostęp: 19.03.2025].

Po upublicznieniu tekstu *Protokołu besarabskiego* 1 listopada 1920 r. Rady Komisarzy Ludowych Rosyjskiej SFRR i Ukraińskiej SRR wystosowały protest przeciwko zarówno jego treści, jak i procedurze negocjacji dokumentu – bez uwzględnienia Rosji i Ukrainy⁹⁸. W październiku 1924 r. wspólną decyzją obu Rad Komisarzy nieistniejąca od pięciu lat Besarabska SRR została przekształcona w Mołdawską Autonomiczną SRR ze stolicą w Balcie – tymczasową, do momentu wyzwolenia spod okupacji rumuńskiej Kiszyniowa. Głównym celem doraźnym jej utworzenia było propagandowe oddziaływanie na Besarabię, irredenta na rzecz połączenia w jednym, socjalistycznym państwie, sianie niepokojów społecznych, a celem perspektywicznym – przygotowanie terenu i kadr do „bratniej pomocy” w rozprzestrzenieniu rewolucji na Rumunię i dalej, na Bałkany⁹⁹.

Sowiecka polityka w kwestii granic państwa miała charakter działań doraźnych, niemających podbudowy teoretycznej. Wynikały one z potrzeb pragmatycznych, kierowania się zasadą zachowania za wszelką cenę władzy, poszerzania jej zakresu. Takie podejście do relacji z zagranicą zaprzeczało nadrzędnym założeniom teorii rewolucji, sformułowanym przez „ojców założycieli” marksizmu dogmatom, że ma się ona rozszerzać na cały świat, a państwa w wyniku tego procesu mają nieuchronnie obumrzeć. W okresie przejściowym, poprzedzającym to „obumarcie”, należy jednak utrzymywać ograniczone stosunki z państwami kapitalistycznymi, choćby po to, by zapobiegać skoordynowaniu ich polityki wobec państwa zwycięskiej rewolucji, by stymulować w nich konflikty społeczne, przybliżając tym samym wystąpienie sytuacji rewolucyjnej.

Z doktrynalnego, ideologicznego punktu widzenia kwestia granic miała dla bolszewików znaczenie marginalne. Bezpośrednio po zwycięskim przewrocie byli przekonani, że właśnie odegrali rolę iskry, asumptu dla wybuchu rewolucji powszechnej. Że zaczął się proces, który doprowadzi do rychłego upadku kapitalizmu. Większość aktywistów traktowała przewrót listopadowy 1917 r. jako początek rewolucji w szerokiej skali, która obejmie co najmniej Europę Środkową, a następnie przerośnie w rewolucję powszechną. Nie liczyli się z ewentualnością utrzymywania władzy w izolowanej Rosji¹⁰⁰. Widzieli siebie

⁹⁸ *Dokumenty wniezionej polityki SSSR*, t. III, dokument 165, s. 312.

⁹⁹ *Politbiuro CK RKP(b)-WKP(b)*, dokument 467, s. 330.

¹⁰⁰ „Rewolucja socjalistyczna w Rosji może uwierzyć się sukcesem i sukces ten może być trwały jedynie w tym wypadku, jeśli bezpośrednio po rewolucji w Rosji nastąpi wybuch na Zachodzie, bardziej głęboki i poważny, który podtrzyma i pchnie naprzód rewolucję w Rosji” – J. Stalin, *O politycznym położeniu Republiki*, w: *Soczinienija*, t. 4, Moskwa 1947, s. 374–375.

w roli pomostu, który pozwoli połączyć przerastającą się z Rosji na Zachód rewolucję społeczną z podążającą ku Wschodowi rewolucją narodowowyzwoleńczą, łącząc je „we wspólne koryto zwycięskiej walki z imperializmem” i prowadząc do powszechnego wyzwolenia¹⁰¹.

Spodziewane przerastanie rewolucji na kolejne państwa warunkowane było wystąpieniem w nich sytuacji rewolucyjnej, a nie umownymi liniami granicznymi wykreślonymi w odległej historii. Jak stwierdził Lenin na posiedzeniu Komitetu Centralnego partii 22 września 1920 r., „należy podpisywać nawet niekorzystne traktaty, byle osiągnąć cele doraźne. Nieistotne jest bowiem, jakie ustalenia w kwestii granic będą one zawierać, bowiem jak się wzmocnimy, ruszymy na Europę i wszelkie obecnie istniejące granice stracą sens”¹⁰². Ten punkt widzenia był podzielany przez większość aktywu; w tym duchu w kontekście przegranej kampanii polskiej wypowiedzieli się m.in. przewodniczący Komitetu Wykonawczego Kominternu Grigorij Zinowjew i wiceprzewodniczący RKL RSFRR Lew Kamieniew, który stwierdził: „Dokonał się wypadu i wypad nie udał się [...], gdy dokonamy następnego wypadu, a dokonamy go bez wątpliwości, będzie on zwycięski”¹⁰³. Jeszcze bardziej dosadnie ujął to w wystąpieniu na tymże posiedzeniu Lenin: „Naszym strategicznym celem pozostaje budowa świata zgodnie z zasadami komunizmu. Nie bacząc na niepowodzenie pierwszej próby, naszą pierwszą porażkę, my raz jeszcze, i jeszcze raz przejdziemy od polityki obronnej do polityki ofensywnej, póki do końca nie wybijemy wszystkich naszych wrogów”¹⁰⁴.

Jednak teoria zawiodła, a rewolucja, jakoby permanentna – mimo podjętych prób (1919 – Węgry, Bawaria, Niemcy; 1920 r. Polska) – poniosła klęskę. Podejście do sprawy granic znalazło się w nowym kontekście po załamaniu się kolejnej próby rewolucji w Niemczech jesienią 1923 r. (Saksonia, Turynia) i, w konsekwencji, po przyjęciu przez partię bolszewicką i Komintern tezy o czasowej stabilizacji kapitalizmu. Prawdliwość tego rozumowania potwierdziła ostatnia, zupełnie nieudana próba zasiania fermentu rewolucyjnego w Chinach¹⁰⁵.

¹⁰¹ J. Stalin, *Oktiabrskij pierieworot i nacyonalnyj wopros*, w: *Soczinienija*, t. 4, s. 166. Nasze zadanie to „przerzucić most między rewolucją proletariacką Zachodu i antyimperialistycznym ruchem Wschodu”. Cyt. za: J. Stalin, *Naszy zadaczi na Wostokie*, w: *Soczinienija*, t. 4, s. 238.

¹⁰² W.I. Lenin, *Niezwiestnyje dokumenty*, dokument 259, s. 392.

¹⁰³ Cytaty z wystąpień na IX Konferencji partii (koniec września 1920 r.) – *Diewiataja konferencija RKP(b): Protokoły*, Moskwa 1927, s. 9 (za: L.N. Nieżyński, *W intieriesach naroda ili woprieki im? Sowetskaja miezdunarodnaja politika w 1917–1933 godach*, Moskwa 2004, s. 85).

¹⁰⁴ Pełny tekst wystąpienia został opublikowany dopiero po rozpadzie ZSRR – „Istoričeskij archiw” 1992, nr 1, s. 27.

¹⁰⁵ Szerzej: M. Mirowski, *Rewolucja permanentna*, s. 345 i nast.

Odtąd myślenie w kategoriach państwa zdecydowanie wzięło górę nad ideologią, choć propaganda w tym zakresie pozostała bez zmian.

Niesprecyzowany co do długości trwania okres oczekiwania na zaistnienie sytuacji rewolucyjnej w państwach ościennych wymuszał ustanowienie z nimi relacji, a więc respektowanie wcześniej zawartych porozumień w kwestii granic, budzące w aktywie bolszewickim wiele kontrowersji, ale traktowane jako taktyczna gra na czas. Porozumienia te siłą rzeczy stworzyły ogniska napięć społecznych na tle narodowościowym. Wykorzystywane były one w następnych latach przez Komintern i jego partie jako preteksty do rozniecania konfliktów klasowych, ideologicznych. Im bardziej dyskusyjny przebieg rozgraniczenia, tym łatwiej było destabilizować dany teren, kanalizować emocje społeczne w pożądanym kierunku, wywoływać wrzenie rewolucyjne¹⁰⁶. Zamrożone konflikty graniczne stanowiłyby dogodne preteksty, by w razie potrzeby sięgać do nich i je „ożywiać”, pozyskiwać poparcie społeczne dla kolejnej odsłony polityki gróźb i otwartej agresji.

Wraz z przyjęciem tezy o czasowej stabilizacji kapitalizmu i konieczności odłożenia postulatów rewolucji powszechnej problematyka rozgraniczenia z państwami sąsiednimi zyskała na znaczeniu. Pojawił się też problem potwierdzenia w skali ogólnozwiązkowej regulacji granicznych podpisanych w okresie wcześniejszym, gdy stroną była Rosyjska SFRR, formalnie od grudnia 1922 r. tylko część składowa Związku Sowieckiego. Potwierdzenia te nie zawsze miały okazać się procedurą bezproblemową¹⁰⁷.

Po 1924 r. poza fasadą teorii przyjęto i do końca utrzymano model polityki zagranicznej pozornie opartej na założeniach teoretycznych, marksizmu, lecz w rzeczywistości typowej dla mocarstw imperialistycznych. Polityki obliczonej na ciągle poszerzanie terytorium państwa, jak też zakresu kontroli/dominacji nad sąsiadami. W modelu tym kwestia granic była kluczowa, niezmiennie obecna w uzasadnianiu kolejnych agresji i aneksji terytorialnych. Marksowska teza o nieuchronności zmiany formacyjnej zeszła w niej na daleki plan, przestała być przywoływana nawet na najwyższych forach partyjnych. Pozostało tak do końca funkcjonowania federacji sowieckiej i w całej rozciągłości znalazło kontynuację w Federacji Rosyjskiej, przejemcy jej „dorobku” w tym zakresie. Potwierdzają to tragiczne doświadczenia Gruzji czy Ukrainy.

¹⁰⁶ Por. np. W. Lenin, *Referat o wewnętrznej i zewnętrznej sytuacji Republiki na naradzie aktywu moskiewskiej organizacji partyjnej RKP(b)*, w: *Dzieła wszystkie*, t. 41: *Maj – listopad 1920*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988, s. 325–326.

¹⁰⁷ Por. W. Materski, *Na widecie*, s. 256–264.

BIBLIOGRAFIA

- 97 let nazad Wsietuwinskij uczrieditielnyj churał objawił o sozdanii riepublikii, Tuva-Online, 15.08.2018, <https://www.tuvaonline.ru/2018/08/15/97-let-nazad-vsetuvinskiy-uchreditelnyy-hural-pri-nyal-konstituciyu-tannu-tyva-ulus-i-obyavil-o-sozdanii-respubliki.html> [dostęp: 23.03.2025].
- Bułanowa O., *Pierwyj sjezd narodow Wostoka w Baku*, „Azer History”, <https://azerhistory.com/?p=13641> [dostęp: 9.03.2025].
- Centralnyj gosudarstwiennyj archiw Krasnoj Armii. Putiewoditel, Moskwa 1945.
- Chodorow A.Je., *Czżan Czo-lin i Kit.-Wost. żel. doroga*, „Mieždunarodnaja żyżń” 1926, nr 10.
- Coates W.P., Coates Z.K., *Armed Intervention in Russia 1918–1919*, Victor Gollancz Ltd, London 1935.
- Cywiński B., *Szańce kultur. Szkice z dziejów narodów Europy Wschodniej*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2013.
- Dalin S.A., *Kitajskije miemuary 1921–1927*, Moskwa 1982.
- Dien’ w istorii. Pierwyj sjezd narodow Wostoka, <https://maysuryan.live-journal.com/1166021.html> [dostęp: 9.03.2025].
- Diewiataja konferencyia RKP(b): Protokoły, Moskwa 1927.
- Dokumenty wnieszniej politiki SSSR, t. I–VIII, Moskwa 1957–1963.
- Gregorowicz S., *Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski – ocena koncepcji i działalności*, w: A. Koryn (red.), *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, Instytut Historii PAN, Gryf, Warszawa 1991.
- Grigorjew A.M., *Kitajskaja politika WKP(b) i Komintierna. 1920–1937*, w: A.O. Czubarjan i inni (red.), *Istorija Kommunističeskogo Intiernacyonała 1919–1943. Dokumentalnuje oczerki*, Moskwa 2002.
- https://ru.wikisource.org/wiki/Конвенция_между_Россией_и_Персией_о_разграничении_к_востоку_от_Каспийского_моря [dostęp: 11.02.2025].
- Ioffe A., *Pekin i dogowornyje problemy*, „Mieždunarodnaja żyżń” 1922, nr 14.
- „Istoriczeskij archiw” 1992, nr 1.
- „Izwestija”, 19 XI 1922.
- Kautsky K., *Die Diktatur des Proletariats*, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, Wien 1919.
- Kazanin M., *Problemy dogowora*, „Mieždunarodnaja żyżń” 1922, nr 14.
- Klucznikow Ju.W., Sabanin A.S., *Mieždunarodnaja politika nowiejszego wremieni w dogoworach, notach i dieklaracyiach*, cz. II, Moskwa 1926.
- Koczegarow S.A., *Tartuskij mirnyj dogowor i Biełoje dwiżenije na Siewiero-Zapadie Rossii*, „Klio. Żurnal dla uczonych” 2014, nr 1.
- Krasin Ju.A., *Lenin, rewolucja, współczesność*, tłum. A. Jasińska-Kania, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.

- Lenin W., *Dziela wszystkie*, t. 7: *Wrzesień 1902 – wrzesień 1903*, Książka i Wiedza, Warszawa 1985.
- Lenin W., *Dziela wszystkie*, t. 27: *Sierpień 1915 – czerwiec 1916*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987.
- Lenin W., *Dziela wszystkie*, t. 30: *Lipiec 1916 – luty 1917*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987.
- Lenin W., *Dziela wszystkie*, t. 31: *Marzec–kwiecień 1917*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987.
- Lenin W., *Dziela wszystkie*, t. 35: *Październik 1917 – marzec 1918*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988.
- Lenin W., *Dziela wszystkie*, t. 36: *Marzec – lipiec 1918*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988.
- Lenin W., *Dziela wszystkie*, t. 37: *Lipiec 1918 – marzec 1919*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988.
- Lenin W., *Dziela wszystkie*, t. 40: *Grudzień 1919 – kwiecień 1920*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988.
- Lenin W., *Dziela wszystkie*, t. 41: *Maj – listopad 1920*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988.
- Lenin W., *Dziela wszystkie*, t. 42: *Listopad 1920 – marzec 1921*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988.
- Lenin W., *Dziela wszystkie*, t. 51: *Dokumenty lipiec 1919 – listopad 1920*, Książka i Wiedza, Warszawa 1989.
- Lenin W.I., *Niezwiastyne dokumenty. 1897–1922*, sost. W.N. Stiepanow, Ju.A. Achapkin, Ju.N. Amiantow, Moskwa 2017.
- Macharadze N.B., *Pobieda socjalistycznej rewolucji w Gruzji*, Tbilisi 1965.
- Majskij I.I., *Wnieszniaja politika RSFRR 1917–1922*, Moskwa 1922.
- Mannerheim C.G., *Wspomnienia*, tłum. K. Szelągowska, Editions Spotkania, Warszawa 1996.
- Marks K., Engels F., *Dziela*, t. 17, tłum. J. Maliniak, I. Strumińska, Książka i Wiedza, Warszawa 1968.
- Materski W., *Amorficzność paradygmatu polityki zagranicznej Związku Sowieckiego. Między globalizmem ideologicznym teorii a imperialistyczną praktyką*, w: J. Staniszkis (red.), *W poszukiwaniu paradygmatu transformacji*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1994.
- Materski W., *Bolszewicy i samuraje. Walka dyplomatyczna i zbrojna o rosyjski Daleki Wschód (1917–1925)*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1990.
- Materski W., *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa 2005.
- Materski W., *Od „eksportu rewolucji” do „finlandyzacji”. Sowiecko-fiński spór terytorialny 1917–1991*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2019.

- Materski W., *Pamięć ziem historycznych. Łotewsko-sowiecki/rosyjski spór terytorialny 1917–2007* [2020], Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2022.
- Materski W., *Pięć kłamstw Lenina. Rosja po przewrocie bolszewickim: propaganda a rzeczywistość*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2019.
- Materski W., *Rosja 1917–1922: bolszewicy wobec instytucji państwa*, w: A. Nowak (red.), *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiolgia” stosowana*, Instytut Historii PAN, Arcana, Warszawa–Kraków 2006.
- Materski W., *W obronie piędzi rodzimej ziemi. Estońsko-sowiecki/rosyjski spór terytorialny 1917–2018*, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2020.
- Mirowski M., *Rewolucja permanentna Lwa Trockiego. Między teorią a praktyką*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2013.
- Modrzejewska-Leśniewska J., *Afganistan w polityce Wielkiej Brytanii i Rosji Radzieckiej, 1919–1924*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2001.
- Muchaczew B.I., *Geopolitическая ситуация на Сиверие Далнего Востока в период ДВР и бор’ба с иностранной экспансией*, Chabarowsk 2002.
- Naranjargal N., *Nowyje istoczniki o pierwoj mongolskoj delegacii w SSSR*, „Oriental Studies” 2015, <https://cyberleninka.ru/article/n/novye-istoczniki-o-pervoy-mongolskoy-delegatsii-v-sssr/viewer> [dostęp: 14.03.2025].
- Nieżyński L.N., *W intieriesach naroda ili woprieki im? Sowietsskaja meždunarodnaja politika w 1917–1933 godach*, Moskwa 2004.
- Ornackaja T.A., Cypkin Ju.N., *Koncesionnaja politika Dalniewostocznoj Riespubliki (1920–1922)*, „Rossija i ATR” 2007, nr 1, s. 7.
- Parry A., *Washington B. Vanderlip, the „Khan of Kamchatka”*, „Pacific Historical Review” 1948, t. 17, nr 3.
- Parwizpur B.H., *SSSR-Iran. Wozniknowienije i razwitije dobrososiedskich otnoszenij i sotrudniczestwa (1917–1927)*, Tbilisi 1977.
- Politbiuro CK RKP(b)-WKP(b). *Powiestki dnia zasiedanij*, t. I: 1919–1929, red. K.M. Anderson i drugije, Moskwa 2000.
- Polsko-sowieckaja wojna 1919–1920. (Ranieje nie opublikowanijje dokumenty i matieriały)*, I.I. Kostiuszko (red.), cz. I, Moskwa 1994.
- „Prawda”, 16 XI 1922.
- Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, oprac. L. Gelberg, t. II, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1958.
- Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, oprac. L. Gelberg, t. I, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1954.
- Russko-kitajskije otnoszenija 1689–1916. Oficjalnije dokumenty*, sost. P.Je. Skaczkow, W.S. Mjasnikow, Moskwa 1958.
- Sbornik diejstwujuszczich dogoworow, soglaszenij i konwiencyj zakluzczennych RSFR s inostrannymi gosudarstwami*, wyp. I, izd. 2, Pietierburg 1922.

- Sowietko-mongolskije odnoszenija 1921–1974. Dokumenty i materialy*, t. 1, sost. W.I. Buszkow i inni, Moskwa–Ulan Bator 1975.
- Stalin J., *Naszy zadaczi na Wostokie*, w: *Soczinienija*, t. 4, Moskwa 1947.
- Stalin J., *O političeskom položenii Respubliki*, w: *Soczinienija*, t. 4, Moskwa 1947.
- Stalin J., *Oktiabrskij pierieworot i nacyonalnyj wopros*, w: *Soczinienija*, t. 4, Moskwa 1947.
- Świętochowski T., *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1998.
- Treaty between the Principal Allied Powers and Roumania respecting Bessarabia*, www.austlii.edu.au/au/other/dfat/treaties/1927/15.html [dostęp: 19.03.2025].
- Trocki L., *Moje życie. Próba autobiografii*, tłum. J. Barski, S. Łukomski, Spółka Wydawnicza „BIBLJON”, Warszawa 1930.
- W.I. Lenin i ochrana gosudarstwennoj granicy SSSR. Sbornik matieriałow i statiej*, K.W. Riegusz, P.I. Zyrjanow (red.), Moskwa 1970.
- Whyte F., *China and Foreign Powers*, Oxford University Press, London 1928.
- „Więstnik Narodnogo Komissariata Inostrannyh Diel RSFR”, 20 VI 1920, nr 4/5.

Wojciech Materski – full professor of humanities, historian and political scientist. Graduate of the Faculty of History at the University of Warsaw, since 1973 a research worker at the Polish Academy of Sciences. At the Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences since 1990; from 2001 to 2004 deputy director for scientific affairs, and from 2004 to 2012 director of the Institute. Head of the Department of History of Eastern Europe at the Institute of History of the University of Łódź (1990–2004). Specialist in the history of the Soviet Union and Polish-Soviet relations, the history of Georgia, the South Caucasus, and the Baltic republics, as well as international collective security institutions and the transformation of the post-Soviet region after 1991. Author or co-author of approximately 600 scientific works, including over 30 books. Editor of numerous source publications, including the scientific secretary of the four-volume edition of Katyn. Documents of the Crime (1995–2005). Member of the Historical Commission of the Polish-Georgian Committee.

Wojciech Materski – prof. zw. nauk humanistycznych, historyk i politolog. Absolwent Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, od 1973 pracownik naukowy Polskiej Akademii Nauk. W Instytucie Studiów Politycznych PAN od 1990 r.; w latach 2001–2004 wicedyrektor do spraw naukowych, a w latach 2004–2012 dyrektor Placówki. Kierownik Katedry Historii Europy Wschodniej w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego (1990–2004). Specjalista z zakresu historii Związku Sowieckiego i stosunków polsko-sowieckich, dziejów Gruzji, Zakaukazia i republik bałtyckich, a także międzynarodowych instytucji zbiorowego bezpieczeństwa oraz transformacji regionu postsowieckiego po 1991 r. Autor bądź współautor około 600 prac naukowych, w tym ponad 30 książek. Redaktor wielu publikacji źródłowych, m.in. sekretarz naukowy czterotomowej edycji *Katyn. Dokumenty zbrodni* (1995–2005). Członek Komisji Historycznej Polsko-Gruzińskiej.